T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HADİS TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

KAYNAKLARI VE LİTERATÜRE ETKİSİ ÇERÇEVESİNDE MOĞULTAY B. KILIÇ'IN *EL-İ'LÂM* ADLI ESERİ

Yüksek Lisans Tezi

HATİCE DURSUNKAYA

İstanbul, 2025

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HADİS TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

KAYNAKLARI VE LİTERATÜRE ETKİSİ ÇERÇEVESİNDE MOĞULTAY B. KILIÇ'IN *EL-İ'LÂM* ADLI ESERİ

Yüksek Lisans Tezi

HATİCE DURSUNKAYA

Tez Savunma Jürisi

1. Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ayşe Esra ŞAHYAR
2. Üye: Doç. Dr. Rahile KIZILKAYA YILMAZ
3. Üye: Doç. Dr. Mustafa Celil ALTUNTAŞ

İstanbul, 2025

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı: Hatice Dursunkaya

Anabilim Dalı: Temel İslâm Bilimleri

Bilim Dalı: Hadis

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ayşe Esra Şahyar

Tez Türü ve Tarihi: Yüksek Lisans Tezi-2025

ÖZET

Bu tez, Memlûkler dönemi hadis âlimi Moğultay b. Kılıç'ın (ö. 762/1361), İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i üzerine yazdığı *el-İʿlâm bi-sünnetihî aleyhi's-selâm* adlı eseri incelemektedir. *el-İʿlâm*, *es-Sünen*'in ilk şerhi olması hasebiyle büyük bir değere sahip olsa da muhtemelen eserin tamamını ihtiva etmemesi nedeniyle hakkında yeterli çalışma yapılmadığı tespit edilmiştir.

Bu çalışma, söz konusu eksikliği gidermek amacıyla *el-İʿlâm*'ı, müellifin şerh metodu, kullandığı yazılı ve şifâhî kaynaklar, bu kaynakları kullanma yöntemi ve eserin hadis literatürüne olan katkısı gibi yönleriyle ele almaktadır. Yapılan analizler, Moğultay'ın geniş bir kaynak yelpazesinden faydalandığını, şerhte özellikle isnâd ve ricâl tenkidine odaklandığını ve kendinden sonraki eserlere de bu yönüyle etki ettiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis şerhçiliği, Moğultay b. Kılıç, *el-İʿlâm,* İbn Mâce, Sünen

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname: Hatice Dursunkaya

Main Department: Basic İslâmic Sciences

Department: Hadith

Supervisor: Prof. Ayşe Esra Şahyar

Degree Awarded and Date: Master-2025

ABSTRACT

This thesis examines the work titled *al-I'lam bi-sunnatihi alayhi's-salam* written by the Mamluk-era hadith scholar Mughultay b. Qilij (d. 762/1361) on Ibn Majah's *al-Sunan*. *Al-I'lam* holds great value as it is the first commentary on *al-Sunan*; however, it has been determined that not enough research has been done on it, likely because it does not include the entire work.

This study aims to address this deficiency by examining *al-I'lam* in detail, including the author's commentary method, his written and oral sources, his method of using these sources, and the work's contribution to hadith literature. The analyses conducted show that Mughultay benefited from a wide range of sources, focused particularly on the criticism of isnad and *rijal* in his commentary, and influenced subsequent works in this regard.

Keywords: Hadith commentary, Mughultay b. Qilij, *al-I'lam*, Ibn Majah, Sunan

ÖNSÖZ

Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a; salât ve selam, insanlığın rehberi Resûl-i Ekrem Muhammed Mustafa'ya, âline ve güzide ashâbına olsun.

İslam ilim geleneği, asırlar boyunca eşsiz bir bilgi birikimini nesilden nesile aktarmış, her dönemde yetişen kıymetli âlimler bu mirasın taşıyıcısı ve geliştiricisi olmuştur. Bu zengin mirasın en temel sacayaklarından biri hiç şüphesiz hadis ilmidir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetinin tespiti, muhafazası ve yorumlanması süreci, hadis âlimlerinin titiz ve meşakkatli çalışmaları sayesinde mükemmel bir sisteme kavuşmuştur. Özellikle Memlûkler dönemi, genelde İslâmî ilimler ve özelde hadis ilmi için bir dönüm noktası niteliğindedir. Bu verimli dönemde, birçok mümtaz âlim yetişmiş ve çeşitli alanlarda, özellikle de hadis şerhleri sahasında paha biçilmez eserler kaleme alınmıştır.

Şahsımın bu döneme ve hadis şerhlerine olan ilgisi, Prof. Dr. Halit Özkan'ın *Memlüklerin Son Asrında Hadis* isimli eserini okumam ve kendisiyle bu konudaki ilmî derslerimiz neticesinde derinleşmiştir. Memlûkler döneminde telif edilen hadis şerhleri, ihtiva ettiği meselelerin çeşitliliği ve okuyucuya sunduğu zengin içerik sebebiyle şahsım için öncelikli bir çalışma alanı haline gelmiştir. Bu bağlamda yaptığım okumalarda, dönemin velûd âlimlerinden Moğultay b. Kılıç'ın (ö. 762/1361), İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i üzerine kaleme aldığı *el-İʿlâm bi-sünnetihî aleyhi's-selâm* adlı eserinin, literatürde yeterince ilgiye mazhar olmadığını ve ülkemizde hakkında daha önce müstakil bir çalışma yapılmadığını fark ettim. Bu tespit, dikkatimi tamamen bu kıymetli esere yönlendirmemi sağladı.

Tez fikrimi sunduğum kıymetli hocalarımızla yaptığımız istişarelerde, Moğultay'ın eserlerindeki zengin kaynak kullanımının özellikle vurgulanması, bu meselenin önemini daha iyi idrak etmeme vesile oldu. Bunun yanı sıra, *el-İʿlâm*'ın, İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i üzerine yazılan ilk şerh olması hasebiyle kendinden sonraki hadis eserlerine ne derecede etki ettiği hususu da zihnimi meşgul eden temel sorulardan biriydi. Tüm bu düşünceler neticesinde, bu tezi Moğultay b. Kılıç'ın hadis metodolojisini ve *el-İʿlâm*'ın ilmî mirasını, kaynakları ve hadis literatürüne olan etkisi ekseninde incelemeye karar verdim.

Moğultay b. Kılıç'ın hayatı, şerh metodu, kullandığı kaynaklar ve literatüre etkisini inceleyen bu tez çalışmasında, şüphesiz en zorlayıcı kısım, eserde geçen çok sayıda müellif ve eserin doğru tespiti olmuştur. Bununla birlikte, şârihin geniş bir kaynak yelpazesinden istifade etmesi ve bu kaynakları farklı şekillerde zikretmesi, kendi literatür bilgimi geliştirme noktasında katkı sağlamıştır. Sonuç olarak, kaleme aldığım bu çalışmanın, Moğultay'ın hadisçiliği ve *el-İʿlâm* eserinin ilmî camiada daha yakından tanınmasına olanak sağlamasını ve bu alanda yapılacak müstakil çalışmalara ilham kaynağı olmasını temenni ederim.

Bu çalışmanın her aşamasında yoğun programına rağmen ilgisini eksik etmeyen ve gerekli yönlendirmelerle süreci benim için kolaylaştıran değerli tez danışmanım Prof. Dr. Ayşe Esra Şahyar'a teşekkür ederim. Değerlendirmeleriyle tezin daha iyi bir şekle bürünmesini sağlayan jüri üyeleri Doç. Dr. Rahile Kızılkaya Yılmaz ile Doç. Dr. Mustafa Celil Altuntaş'a ve tez konusunun belirlenmesi hususunda yardımcı olan değerli hocam Doç. Dr. Muhammed Enes Topgül'e de ayrıca teşekkür ederim.

10 yılı aşkın süredir üzerimde emeği olan ve hayatımın her alanında samimi desteğini gördüğüm kıymetli hocam Dr. Mehmet Fatih Kaya ile yaptığımız ilmî istişareler, bu tezin başarıyla tamamlanmasında hiç şüphesiz etkili olmuştur. Kendisine minnet ve şükranlarımı en kalbi duygularımla arz ederim. Son olarak, ilim yolculuğumda daima yanımda olan, gösterdikleri sabır, anlayış ve motivasyonla beni destekleyen aileme ve arkadaşlarıma da teşekkürü bir borç bilirim.

HATİCE DURSUNKAYA

İSTANBUL, 2025

İÇİNDEKİLER

ÖZET iii

GRAFİK x

KISALTMALAR xi

GİRİŞ 1

I. TEZİN KONUSU VE AMACI 2

II. METODU 3

III. KAYNAKLAR VE LİTERATÜR 3

BİRİNCİ BÖLÜM

MOĞULTAY B. KILIÇ'IN HAYATI VE ŞERH METODU

I. MOĞULTAY B. KILIÇ'IN HAYATI 15

A. Moğultay'ın Hayatı ve İlmî Çevresi 15

B. Moğultay'ın İlim Anlayışı veTedris Faaliyetleri 16

C. Moğoltay'ın Eserleri ve Etkisi 18

II. ŞERH METODU 20

A. Tahric ve Sened Tetkiki 21

1. Rivâyetlerin Tahrici ve Sıhhat Durumu Açısından Değerlendirilmesi 22

2. Râvîler Hakkındaki Değerlendirmeler 23

B. Metne Dayalı Değerlendirmeler 25

1. Rivâyetin Fıkhî Açıdan Değerlendirilmesi 25

2. Garîbu'l-Hadise Dair Açıklamaları 27

C. Şârihin Açıklama ve Tenkid Yöntemi 28

1. Hadis Usûlüne Dair Açıklamaları 28

2. Sık Kullandığı Kavramlar 29

3. Şârihin Eleştirileri ve Kendisine Yöneltilen Eleştiriler 30

İKİNCİ BÖLÜM

ŞERHİN KAYNAKLARI

I. ŞÂRİHİN KAYNAK KULLANIM YÖNTEMİ VE METİNLE İLİŞKİSİ ... 35

A. Şârihin Kaynak Gösterme Yöntemi ve Atıf Biçimleri ... 35

1. Kaynak Gösterme Üslubu ... 35

2. Doğrudan ve Dolaylı Kaynak Kullanımı ... 37

B. Şârihin Metne Müdahalesi ve Eleştirel Yaklaşımı ... 39

1. Metin Üzerindeki Tasarrufları ... 40

2. Kaynakların Teyid ve Tenkidi ... 42

II. ŞERHİN YAZILI KAYNAKLARI ... 43

A. Hadis Eserleri ... 43

B. Ricâl, Târih ve Tabakât Eserleri ... 47

C. Fıkıh Eserleri ... 51

D. Tefsir Eserleri ... 53

E. Lügat Eserleri ... 55

F. Diğer Eserler ... 57

G. Matbu‘ Olmayan Eserler ... 59

H. Kendi Eserleri ... 61

III. ŞERHİN ŞİFÂHÎ KAYNAKLARI ... 66

A. Aktarılış Amaçları Bakımından Şifâhî Kaynaklar ... 66

1. Zayıf Rivâyetleri Takviye Etmek ... 66

2. Âlî İsnâda Vurgu Yapmak ... 67

3. Râvîler Hakkında Bilgi Vermek ... 68

4. Sened ve Metin Farklılıklarını Göstermek ... 68

5. Rivâyetleri Delil Olarak Kullanmak ... 69

6. Rivâyetleri Örnek Olarak Zikretmek ... 70

B. Şifâhî Kaynaklardan Ulaşılan Sonuçlar 72

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞERHİN LİTERATÜRE ETKİSİ

I. HADİS ŞERHLERİ VE İLİMLERİNDE ETKİSİ 78

A. Râvi ve İsnâd Değerlendirmeleri 79

B. Naklettiği Münekkit Görüşleri 80

C. Diğer Alimlerden Ayrışan Görüşleri 81

D. Hadis Hafızlarının Arasında Zikredilmesi 82

E. Muhakkik ve Nâşirler Tarafından Görüşlerinin Nakledilmesi 82

II. MUSANNEFAT, TAHRİÇ VE ETRAF ESERLERİNDE ETKİSİ 83

A. Moğultay'a Yöneltilen Eleştiriler 85

B. Moğultay'ın Bir Referans Kaynağı Olarak Kullanılması 89

C. Metin ve Mana Açıklamaları 90

KAYNAKÇA 94

GRAFİK

Grafik 1: *el-İ'lâm*'da 80'den Fazla Atıf Yapılan Âlimler 65

KISALTMALAR

a.g.e.: adı geçen eser

b.: İbn (oğlu)

bkz.: bakınız

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi

h.: hicri

İFAV: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları

krş.: karşılaştırınız

nşr.: neşreden

nr.: numara

ö.: ölüm yılı

s.: sayfa

sy.: sayı

thk.: tahkik eden

trc.: tercüme eden

t.y.: tarih yok

v.dğr.: ve diğerleri

y.y.: yayın yeri yok

GİRİŞ

I. TEZİN KONUSU VE AMACI

Bu çalışma, Memlûkler dönemi muhaddislerinden Moğultay b. Kılıç'ın (ö. 762/1361) İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i üzerine yazdığı *el-İʿlâm bi-sünnetihî aleyhi's-selâm* adlı eserinin kaynakları ve literatüre katkısını tespit etmek suretiyle hadis şerh geleneği içerisindeki yerini tespit etmeyi hedeflenmektedir. Şerh asıl bu iki soru çerçevesinde tetkik edilecek olmakla birlikte kısmen şerhin bazı temel özelliklerine de ana hatlarıyla işaret edilecektir.

İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i, Kütüb-i Sitte içerisinde kendine özgü bir yere sahip olmasına rağmen, barındırdığı zayıf rivâyetler nedeniyle kapsamlı şerh çalışmalarına konu olma noktasında diğer eserlerden daha az ilgi görmüştür. Bu bağlamda, kaleme alınan ilk İbn Mâce şerhi olarak bilinen *el-İʿlâm*, hadislerin isnâd ve metin tenkidi açısından önemli bir değere sahiptir. Ancak tamamlanamamış olması ve yeterince ilmî çalışmaya konu olmaması, eserin bu önemini gölgelemektedir. Bu tez, Moğultay'ın bu kıymetli eserinin hadis ilmi ve şerh geleneği içerisindeki konumu ve literatüre sağladığı katkıları ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Bu amaç doğrultusunda, tez üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, müellif Moğultay b. Kılıç'ın ilmi şahsiyeti ve içinde yaşadığı Memlûkler dönemi ilmî ortamı ele alınacaktır. Bu bölümde, şârihin hadis ilmindeki yeri, eserleri ve en önemlisi *el-İʿlâm*'daki hadis şerh metodu incelenecektir. Bu doğrultuda rivâyetleri tahric etme, isnâd ve metin tenkidi yöntemlerine odaklanılacaktır.

İkinci bölümde, Moğultay'ın *el-İʿlâm* adlı eserini telif ederken başvurduğu yazılı ve şifâhî kaynakları incelenecektir. Bu bağlamda, şârihin kaynaklara atıf yapma usulü, doğrudan ve dolaylı nakil yöntemleri ile naklettiği metinlere yaklaşımı ele alınacaktır. Şerhte hadis, tabakât, tarih, ensâb, fıkıh, tefsir ve lügat gibi farklı disiplinlerden hangi eserleri kullandığı tespit edilerek en sık atıf yaptığı isimler ve eserler belirlenecektir. Ayrıca Moğultay'ın isnâdları incelerken hocalarından bizzat aldığı rivâyetlerin eserdeki yeri de bu bölümde analiz edilecektir.

Üçüncü bölümde ise *el-İʿlâm*'ın sonraki hadis literatürüne etkisi değerlendirilecektir. Bu bölümde, eserin diğer hadis eserlerinde bir referans kaynağı olarak nasıl kullanıldığı ve kendisine yöneltilen eleştirilere yer verilecektir.

II. METODU

Çalışmanın ilk bölümünde, müellifin hayatı hakkında bilgi veren Salâh es-Safedî'nin (ö. 764/1363) *A'yânü'l-asr ve a'vânü'n-nasr'ı,* İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *ed-Dürerü'l-kâmine fî ayâni'l-mieti's-sâmine*'si ve İbn Fehd'in (ö. 871/1476) *Lahzü'l-elhâz bi zeyli tabakati'l-huffaz*'ı gibi biyografik eserler ile modern akademik çalışmalardan istifade edilmiştir. Müellifin hayatına dair kapsamlı çalışmalar bulunduğu için bu konuda gereksiz detaylardan kaçınılmış ve detaylı bilgi almak isteyen okuyucular ilgili çalışmalara yönlendirilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümü için eserin tamamı baştan sona birkaç kez taranmak suretiyle tüm kaynaklar tespit edilmiştir. Şârihin kaynaklara yer yer kapalı ya da farklı isimlendirmeler ile işaret etmesi, bu tespiti zorlaştıran bir unsur olmuştur. Tespit edilen kaynaklar, daha önce benzer konuda liste sunan çalışmalarla karşılaştırılarak teyit edilmiştir. Şerhin yazılı kaynakları alanlarına göre tasnif edildikten sonra *el-İ'lâm*'da en sık atıf yapılan isimler ve eserler belirlenmiş, yer yer şerhten örneklerle açıklanmıştır. Ayrıca Moğultay'ın hocalarından bizzat duyarak naklettiği bilgiler ve rivâyetler tespit edilmiş; en sık atıf yaptığı hocaları ve bu şifâhî nakilleri aktarma amacı tetkik edilmiştir.

Çalışmanın son bölümünde, *el-Mektebetü'ş-Şâmile* programı üzerinde "Moğultay ve şerh", "*el-İ'lâm*", "Sâhibü'l-*İ'lâm*", "Hâfız Alâüddîn" gibi çeşitli şekillerde taramalar yapılarak şerhe yapılan atıflar tespit edilmiştir. Bu atıfların hangi yüzyılda kaç eser tarafından yapıldığına dair sayısal veriler oluşturulduktan sonra muhtevaya yönelik bir değerlendirme yapılmıştır. Sonuç olarak, bu çalışma ile şârihin şerh metodolojisi, kaynak kullanımı ve hadis literatüründeki konumuna açıklanmaya çalışılmıştır.

III. KAYNAKLAR VE LİTERATÜR

Araştırmacıların tespitine göre şerhin günümüze ulaşan altı nüshası bulunmaktadır ve bunlardan ikisi müellife aittir. İlk nüsha, 737 yılı tarihli kayıtla İstanbul Feyzullah Efendi Kütüphanesinde yer almakta; ikincisi ise Medine Câmiatü'l-İslâmiyye Kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Diğer üç nüsha, kayıt tarihi belirtilmeden Hindistan'daki Bankîpur, Tonk ve Haydarâbâd Âsifiyye Kütüphanelerinde bulunmaktadır. Altıncı nüsha ise Kahire Dârü'l-Kütübi'l-

Mısriyye'de yer almaktadır.[1] Mevcut nüshalar arasında en fazla başvurulan ve ilgi göreni Kahire'deki Mısır nüshasıdır.

Eserin tespit edilebilen dört neşri mevcuttur. Bunlardan ilki, 1999 yılında Mekke'de Mektebetü-Nezzâr tarafından yayımlanmış, tahkiki Kâmil Uveyda tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu neşirde, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye ve Haydarâbâd nüshaları esas alınmış ve eserin adı "*Şerhu Süneni İbn Mâce*" olarak kaydedilmiştir.

Rivâyerlerin ayrıntılı tahricine yer verilen Uveyda'nın tahkikinde, özellikle dipnotlarda Elbânî'nin görüşlerine yer verme konusunda titiz davranılmış, Moğultay'ın zayıf ya da ihtilaflı olduğunu belirttiği râviler hakkında nihâî hüküm belirtilmiştir. Ancak bu neşir, hadislerin yanlış kaynağa atfedilmesi, yazım hataları, bazı sayfaların atlanması, açık olan ibarelerin anlamının gereksiz şekilde muğlaklaştırılması ya da takdim-tehir yapılmak suretiyle anlamın bozulması gibi hatalardan dolayı sonraki araştırmacı ve muhakkikler tarafından eleştirilmiştir.

Eserin ikinci baskısı, 2007 yılında Kahire'de Mektebetü-İbn Abbâs tarafından beş cilt halinde Ebû Abdullah Ahmed b. İbrahim b. Ebi'l-Ayneyn tahkikiyle yayımlanmıştır. Muhakkik, dört farklı nüshayı karşılaştırdığını belirtmiş ve önceki 1999 baskısını "Okuyucunun aklını hafife almak" şeklinde sert bir ifadeyle eleştirmiştir.[2]

Mukaddimesine eserin ilmi değeri ve öneminden bahsederek başlayan muhakkik, şârihin ilmi birikimi ve kaynak kullanımındaki genişliğe değindikten sonra matbu ya da mahtut olarak ulaşamadığı eserlerin bir listesini sunmuştur. Eserin sonunda ise, metinde geçen râviler ve önemli ilmî meselelere dair hazırlanmış bir fihrist bulunmaktadır. Bu fihrist, okuyucunun eserde geçen temel meselelere sistematik biçimde ulaşmasını kolaylaştırmaktadır.

Eserin üçüncü baskısı yine 2007 yılında Beyrut'ta Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye tarafından üç cilt halinde yayımlanmıştır. Bu baskının tahkiki, Abdullah Muhammed Ali Semmak ile Ali b. İbrahim b. Mustafa tarafından gerçekleştirilmiştir. Muhakkikler Kahire Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye nüshasını esas almıştır.

[1] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, Kahire: Mektebetü-İbn Abbâs, I,42; Riyad: Dâru Künûzi-İşbiliyâ, I, 42.

[2] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* Mektebetü-İbn Abbâs, I, 22.

Mukaddimelerinde, 1999 baskısına dair değerlendirmelerde bulunmuş; bu baskıda tespit ettikleri hataları maddeler halinde sıralayarak örneklerle açıklamışlardır. Hadis metinlerini, talebelerin ezberlemesini kolaylaştırmak amacıyla harekeli olarak nakletmişler, her hadisin ardından "el-kelâm ale'l-hadîs" başlığıyla Moğultay'ın şerhine yer vermişlerdir. Şerh edilen hadisler *Kütüb-i Sitte* veya Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde geçmekteyse, yalnızca bu kaynaklara atıfla yetinmişler, geçmediği takdirde hadislerin yer aldığı diğer meşhur kaynaklardaki yerine işaret etmişlerdir. Hadislerdeki illetlere ilişkin olarak, önceki muhaddislerin değerlendirmelerine kısaca yer vermişlerdir.

Metin içinde geçen rivâyet ve atıflar için mümkün mertebe kaynakları göstermeye çalıştıklarını ifade etseler de bu konuda sınırlı sayıda örnek sunmuşlardır. Bununla birlikte, hatalı ibareleri tashih etme, anlamı kuvvetlendirmek amacıyla uygun yerlerde ekleme ve çıkarma yapma, şahıs isimlerinin doğru şekilde zabtı ile metinde geçen eser adlarına dair kısa açıklamalar verme gibi katkılar sunmuşlardır. Ta'likat kısmını oldukça sade ve yüzeysel bir şekilde sunmuş olmaları, bu tahkikin daha çok talebelere hitap eden pratik bir çalışma olmayı hedeflediğini göstermektedir.

Eserin son baskısı 2013 yılında Riyad'da Dâru Künûzi-İşbiliyâ tarafından, Abdulaziz Muhammed b. el-Mâcid tahkikiyle iki cilt halinde yayımlanmıştır. Bu çalışmada, eserin Kahire Darü'l-Kütübi'l-Mısriyye nüshası esas alınmıştır. Muhakkik, okuyucuların takibini kolaylaştırmak amacıyla hadisleri iki farklı şekilde numaralandırmıştır. Bunlardan ilki şârih Moğultay'a, ikincisi ise M. Fuâd Abdülbâkî'nin numaralandırmasına dayanmaktadır. Bu baskıda son olarak "Deniz suyuyla abdest almak" bâbının şerhine yer verilmiştir ki bu da tüm şerhin %16'sına tekabül etmektedir.

Muhakkik, hadislerin tahricini oldukça kapsamlı bir şekilde yapmış ve ulaşabildiği temel kaynaklardaki yerlerine açıkça işaret etmiştir. Râvi tanıtımlarını ayrıntılı biçimde yapmış ve haklarındaki cerh ve ta'dil hükümlerine yer vermiştir. Her bir rivâyetin sıhhatine dair değerlendirmeler sunarak okuyucuya yalnızca metni değil, aynı zamanda metnin arka planındaki hadis ilmi kriterlerini de göstermeye çalışmıştır. Bu yönüyle eser, ilmi derinliği ve sistematik yaklaşımıyla önceki baskılara göre daha kapsamlı ve analitik bir tahkik örneği sunmaktadır.

Eserin sonunda şerhte yer alan Kur'ân âyetleri, hadisler, râvi isimleri, zikredilen önemli meseleler ve başvurulan kaynaklara dair detaylı bir fihrist sunmuştur. Ancak bu baskı, şerhin yalnızca bir bölümünü ihtiva ettiğinden dolayı fihristte yer alan kaynak listesinde eksikliklerin bulunduğu görülmektedir. Buna rağmen hazırlanan dizin, okuyucunun metinle sistematik ilişki kurabilmesi açısından önemli bir katkı sağlamaktadır.

Eserin mevcut dört baskısı karşılaştırıldığında metnin titizlikle incelenmesi ve şerhi anlama noktasında sunduğu katkılar sebebiyle 2013 yılında Riyad'da Dâru Künûzi-İşbiliyâ tarafından yayımlanan baskının öne çıktığı görülmektedir. Bu baskının tahkikini gerçekleştiren Abdulaziz Muhammed b. el-Mâcid, özellikle hadislerin tahrici, râvîlerin değerlendirilmesi ve isnâd yapılarının tahlili konularında kapsamlı bir çalışma ortaya koymuştur. Bununla birlikte, bu neşrin şerhin yalnızca %16'sını ihtiva etmesi bir eksikliktir. Ayrıca, meselelerin oldukça detaylı ve yer yer tekrara düşen biçimde ele alınması metnin takibini güçleştirmektedir. Buna rağmen, şerhin mahiyetini, yapısını ve Moğultay'ın ilmî yaklaşımını anlamak isteyen araştırmacılar için oldukça kıymetli bir başvuru kaynağıdır.

2007 tarihli Mektebetü-İbn Abbâs baskısı, son baskı kadar derinlemesine bir analiz sunmasa da tahkiki gerçekleştiren Ebû Abdullah Ahmed b. İbrahim b. Ebî'l-Ayneyn'in metne olan hâkimiyeti ve şârihin ilmî yöntemini anlama çabası dikkat çekicidir. Metin yer yer yüzeysel analizlerle geçiştirilmiş olsa da bu tahkikin, genel seviyesi ve sunulan katkılar bakımından faydalanılabilir nitelikte olduğu söylenebilir.

Aynı yıl yayımlanan Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye baskısı ise, özellikle temel hadis kaynaklarıyla ilişkilendirme yapmak isteyen okuyucular için pratik bir kullanım imkânı sunmaktadır. Kaynak gösterme açısından belirli bir sistematik bulunmaması, atıf sayısının sınırlı oluşu ve açıklamaların sade tutulması, eserin ilmî değerini kısmen azaltmakla birlikte bu baskı özellikle ilim talebeleri için öğretici ve kolaylaştırıcı yönleriyle öne çıkmakta, pratik bir şerh takibi sağlamaktadır.

1999 yılında Mekke'de yapılan ilk baskı ise, diğer neşirlerle kıyaslandığında ciddi eksiklikler barındırmaktadır. Kâmil Uveyda tarafından gerçekleştirilen bu ilk tahkik sonraki muhakkik ve araştırmacılar tarafından ciddi tenkitler maruz akmıştır.

Dolayısıyla bu baskı, rivâyetler hakkında nihâî kanaatler sunması yönüyle dikkat çekse de yapılan hatalar nedeniyle muteber bir kaynak olarak değerlendirilememektedir.

Sonuç olarak, her bir baskı metnin tahkiki ve şerhin anlaşılmasına yönelik katkılarını farklı düzeylerde sunarak çeşitli okuyucu kitlelerine hitap etmektedir. Bu çalışmada zikredilen dört neşir içinden Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye'yi esas aldık. Bunun sebebi 1999 baskının hatalı, son baskının eksik ve Mektebetü-İbn Abbâs baskısının ise gerek *el-Mektebetü'ş-Şâmile*'de gerek PDF olarak kolayca ulaşılabilir olmasıdır. Nitekim gerekli görüldüğü takdirde bu baskıya ve son baskıya müracaat edilmiş ve karşılaştırmalar yapılmıştır.

Moğultay b. Kılıç hakkında Türkiye'de yapılmış ve bu çalışmanın konusuyla ilişkili olan iki lisansüstü tez ve bir akademik makale mevcuttur. Bu çalışmaların ilki, İbrahim Tozlu tarafından kaleme alınan *"Moğultay b. Kılıç ve Hadis İlmindeki Yeri"* adlı doktora tezidir. 2011 yılında Selçuk Üniversitesi'nde tamamlanan bu tez, Moğultay'ın ilmî kişiliği, eserleri ve özellikle hadis ilmi sahasındaki yeri hakkında kapsamlı bilgiler sunmaktadır.

Çalışmanın en önemli yönü, Moğultay'ın eserleri hakkında detaylı açıklamalara yer verilmesidir. Ayrıca tezin sonunda yer alan ekler bölümünde, Moğultay'ın tüm eserlerinde istifade ettiği kaynakların kapsamlı bir listesi sunulmuştur. Bu kaynak listesi, özellikle *el-İ'lâm* şerhinde hangi klasik eserlerden faydalandığını gösterme açısından önem arz etmektedir. Ancak bu listesinin tamamen hatasız olduğu söylenemez. Nitekim tarafımızdan yapılan incelemeler, Tozlu'nun tespit ettiği kaynaklar ile bizim ulaştığımız kaynaklar arasında bazı farklılıklar olduğunu ortaya koymuştur. Bu farklılıkların temel nedenlerinden biri, yazar çalışmasını Mektebetü-İbn Abbâs baskısı üzerinden gerçekleştirirken bu çalışmamızda Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye baskısını esas almamızdır. Bu iki neşir karşılaştırıldığında kaynakların isimlendirilmelerinde yer yer farklılıklar gözlemlenmektedir.

Örneğin, Tozlu'nun kaynak listesinde Kettânî'ye ait olarak gösterilen *Süâlâtü Kinânî* adlı eser, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye baskısında Ebû Hâtim'e nispet edilmiştir. Aynı şekilde, *el-Merâsîl* adlı eserin bu listede Berdîcî'ye, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye nüshasında ise yine Ebû Hâtim'e atfedildiği görülmektedir. Ayrıca Tozlu'nun çalışmasında *Süâlâtü Mudar* olarak geçen bir eserin, elimizdeki baskıda *Süâlâtü Nasr*

b. Muhammed olarak kaydedildiği ve yine tezde "Safâkatî" olarak yazılan bir ismin "Safâkasî" şeklinde zikredildiği tarafımızca tespit edilmiştir.

Kaynak listelerindeki farklar, hem kullanılan nüshalar arasındaki metin farklılıklarından hem de Tozlu'nun tüm eserleri kapsayan genel bir kaynak listesi oluşturma çabasının beraberinde getirdiği karışıklıklardan kaynaklanıyor olabilir. Aynı şekilde hem bizim çalışmamızda hem de Tozlu'nun tezinde karşılaşılabilecek olası ihmaller de bu farklılıkların sebepleri arasında sayılabilir. Bunların yanı sıra elimizdeki nüshada bazı eksik paragraflar bulunduğu ve hatta üst üste birkaç sayfanın da atlanmış olduğu tespit edilmiştir.[3] Sonuç olarak, Tozlu'nun bu tezi Moğultay b. Kılıç hakkında yazılmış öncü ve kapsamlı bir çalışma olması bakımından büyük önem taşımaktadır. Ancak kaynak tespitlerinde görülen bazı farklılıklar, bu alanda daha titiz ve karşılaştırmalı yeni çalışmalara ihtiyaç duyulduğunu da göstermektedir.

İbrahim Tozlu, söz konusu doktora tezinden hareketle bir de makale kaleme almıştır. *"Özellikleri ve Metodu İtibariyle İbn Mâce'nin İlk Şerhi: el-İ'lâm"* başlığını taşıyan bu makalede, Moğultay'ın *el-İ'lâm* adlı eseri özelinde hadis şerhi yöntemi incelenmekte, şerhin teknik özellikleri ve ilmî değeri analiz edilmektedir. Makale, *İbn Mâce* şerhleri arasında *el-İ'lâm*'ın tarihsel öncülüğünü ve şârihin yöntemini ortaya koyma açısından önemli katkılar sunmaktadır.

Tozlu, bu çalışması neticesinde Moğultay b. Kılıç'ın bazı yönlerden hadis ilminde mütesâhil bir tutum sergilediğini ileri sürmektedir. Bu kanaatine dayanak olarak, Moğultay'ın zaman zaman görmediği kaynaklardan alıntı yaptığını, zayıf kabul edilen şeyhlerden rivâyet aktardığını, Şiî ve Mutezilî kaynaklardan istifade ettiğini ve yer yer İsrâiliyyât türü kıssalara yer verdiğini ifade etmektedir. Her ne kadar bu tür değerlendirmeler eleştirel bir yaklaşımı yansıtsa da şerhin kaynak kullanımındaki yoğunluk dikkate alındığında bu yönlerin sadece sınırlı bağlamlarda ortaya çıktığı ve genellenmesinin dikkatle ele alınması gerektiği söylenebilir.

Konuya dair bir diğer akademik çalışma ise, 2024 yılında Ali Ramazan Arif tarafından tamamlanan "*Moğultay b. Kılıç'ın Hadis Şerhçiliği"* isimli yüksek lisans tezidir. Bu çalışmada yazar, Moğultay'ın iki önemli eseri olan *et-Telvîh fî Şerhi's-Sahîh* ve *el-İ'lâm bi-Fevâidi Şerhi Süneni İbn Mâce* adlı şerhlerini hem şekil hem de muhteva

[3] Örnek için Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye: II, 288-302 ile Mektebetü İbn Abbâs, III, 60-73 sayfalarını karşılaştırınız.

yönünden değerlendirmiş ardından *Sahîh'i Buhâri* şerhi *et-Telvîh'*in şerhinin kaynaklık değeri üzerinde durmuştur. Yazar, çalışmanın son bölümünde *et-Telvîh*'in, kendisinden sonra kaleme alınan önemli *Sahîh'i Buhârî* şerhlerindeki etkisini incelemiştir. Bu tez, Moğultay'ın hadis şerhçiliği alanındaki katkılarını sistematik bir biçimde değerlendirme yönüyle literatüre önemli bir katkı sağlamaktadır.

Bu çalışmaların dışında doğrudan hadis ilmiyle ilgili olmamakla birlikte istifade edilen bir başka tez çalışması daha mevcuttur. Güllü Yıldız tarafından İslam Tarihi alanında kaleme alınan "*Siyer Yazıcılığında Şerh-Haşiye Geleneği ve Moğultay b. Kılıç'ın ez-Zehru'l-Bâsim Adlı Eseri"* isimli doktora tezi, Moğultay'ın tarihçilik yönünü ve şerh geleneği içindeki yerini incelemektedir. Her ne kadar bu çalışma doğrudan hadis şerhçiliğine dair olmasa da Moğultay'ın ilmî kişiliğini daha iyi kavrayabilmek açısından faydalanılan kaynaklardan biridir. Söz konusu çalışmalar, Moğultay b. Kılıç'ın ilmî mirasına Türk akademisyenler tarafından artan ilgiyi göstermesi açısından dikkat çekici olduğu gibi, onun hadis şerhçiliği alanındaki yerini tespit etmede de önemli bir zemin sunmaktadır.

Arap dünyasında yapılan Arapça çalışmalarda ise *el-İ'lâm* hakkında belli bölümlerinin tahkik ve tahrici, Moğultay'ın şerh metodolojisi ve diğer alimlere yönelttiği eleştirileri inceleyen bazı çalışmalar tespit edilmiştir. Bunlardan ilki, Dr. Yusuf b. Abdullah b. Hamud el-Bâhus tarafından kaleme alınan "Menhecü'l-İmam Hafız Alâüddîn Moğlutay el-Hanefî fî şerhihi li-Sünen'i-İbn Mâce" adlı makaledir. 2010 yılında yayımlanan bu makalede yazar, şerhi metodolojik açıdan inceleyerek, onun hadis şerhçiliği alanındaki yerini anlamaya yönelik önemli bir katkı sunmaktadır.

el-İ'lâm bi-sünnetihi Muhammed aleyhi efdalü's-salâti ve's-selâm şerhu Sünen-i İbn Mâce li'l-İmam el-Hafız Alâüddîn Moğlutay b. Kılıç el-Bekcerî el-Hanefî -min bidâyeti bâbü'r-ricâl yestaînü alâ vüdûihî feyûsibu aleyhi ilâ nihâyeti bâbü'l-vüdû mi'n-en-nevm: Dirâsetü'n ve tahkîkü'n ve tahrîcün adlı çalışma ise Yusuf b. Abdullah b. Salih el-Karavî tarafından 2018 yılında yüksek lisans tezi olarak hazırlanmış olup, eserin belirli bir bölümünün tahkik ve tahrîcine odaklanmaktadır. Yazar daha önce eserin ilk %20'lik kısmının bir doktora tezi olarak tahkik edildiği bilgisini vermiştir.

Dr. Muhammed b. Mahir b. Muhammed el-Mazlûm ve Muhammed b. Abdilkerîm b. Mustafa b. Mustafa Cevdet'in kaleme aldığı "Takkubâtü'l-İmam

Moğlutay el-İmam et-Tirmizî fî tashîhi'l-ehâdise ve tahsînüha min hilâli şerhihi alâ Süneni'l-İmam İbn Mâce -min bidâyeti'l-kitâb ilâ nihâyeti bâbi mâ câe fî mikdârü'l-vüdû-" adlı makalede Moğultay'ın, rivâyetlere verdiği hükümler hakkında Tirmizî'ye yönelttiği tenkitleri incelemişlerdir. Çalışma, tenkitlerin dörtte üçünün hasen hükmü verilen zayıf hadisler hakkında olduğunu ve Moğultay'ın eleştirilerinde genellikle önceki alimlerin görüşlerine başvurduğunu belirtmektedir.

Muhamemd b. Abdilkerîm b. Mustafa'nın hazırladığı *et-Taakkubâtü'l-hadîsiyye li'l-İmam Moğlutay el-vâride fî şerhihi alâ süneni'l-İmam İbn Mâce -min bidâyeti'l-kitâb ilâ nihâyeti bâbi mâ câe fî mikdâri'l-vüdû* başlıklı 2022 tarihli yüksek lisans tezi, Moğultay b. Kılıç'ın eserinde rivâyetlerin hükmü, tahrici ve râvilerin değerlendirilmesi gibi konularda ulemaya yönelik 61 eleştirisini kapsamlı bir şekilde incelemektedir. Moğultay, bu eleştirilerinde sahih rivâyetlerdeki illetlere dikkat çekerken, zayıf sayılan bazı rivâyetlerin bu illetlerden beri olduğunu savunur.

Dr. Sare İbrahim Ahmed Ali ise "el-İsnâdü'l-ceyyid fî şerhi Sünen-i İbn Mâce li'l-Hafız Moğlutay" adlı makalesinde Moğultay'ın şerhinde kullandığı **"**isnâdü'n-ceyyid" ifadesini analiz etmiştir. Yazar, Moğultay'ın bu terimi hadisin sahih li-zâtihi, sahih li-ğayrihi ve hasen li-ğayrihi gibi farklı sıhhat derecelerini belirtmek için kullandığını tespit etmiştir.

Dr. Yusuf Abdulhadi Hasan et-Tayyib, kaleme aldığı "Teakkubâtü'l Hâfız Moğlutay ale'l-İmam İbn Mâce fî Sünen'ihi" isimli makalede, Moğultay'ın İbn Mâce'ye yönelttiği eleştirilere odaklanmıştır. Bunlar arasında, rivâyetin yanlış râviye isnâdı, metin tahrifi, râvi isminin hatalı zikri ve isnâd hakkında naklettiği bir söz yer almaktadır. Araştırmacı, Moğultay'ın eleştirilerinin üçüne katıldığını belirtmekle birlikte, isnâd hakkında naklettiği bir sözdeki eleştirisinde hata davrandığını tespit etmiştir. Zira araştırmacıya göre, söz konusu eleştirinin asıl kaynağı Mizzî olup, Moğultay bu bilgiyi İbn Mâce'ye isnâd ederek hata yapmış ve bu hata Aynî tarafından da tekrarlanmıştır.

Konumuzla doğrudan bağlantılı olmamakla birlikte aradaki benzerlikten dolayı faydalandığımız diğer bir çalışma daha burada zikredilebilir. Hind b. Muhammed Salih tarafından kaleme alınan "Mevâridü'l-Hafız Moğlutay fî kitâbihi et-Telvîh ilâ şerhi'l-Câmii's-Sahîh" başlıklı makalede, Moğultay'ın bir diğer şerhi olan *et-Telvîh* eserinin

kaynakları açısından incelenmesi yapılmıştır. Yazarın 2018'de yayımladığı bu çalışma, "bâbü zikrü melâike" ile "izâ vekâ ez-zübâb fî şerâbi ehadikum" arasındaki bölümü kapsamaktadır. Yazar toplamda tespit ettiği 136 kaynağı alanlarına göre tasnif etmiş ve bunların yarısının hadis ilmine ve diğer yarısının ise farklı alanlara ait olduğunu ortaya koymuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

MOĞULTAY B. KILIÇ'IN HAYATI VE ŞERH METODU

Eyyûbîler'den sonra ermesiyle Mısır ve Suriye topraklarında kurulan Memlükler devleti, İslâmî ilimlerin gelişimi açısından oldukça canlı ve verimli bir dönemi temsil eder. Yaklaşık üç asır boyunca varlığını sürdüren bu devlet, Haçlı seferlerinin zayıflattığı ve Moğol istilası ile yıkılan Abbâsî hilafetinin yeniden teşkilatlandırılmasıyla birlikte, bilhassa ilim ehli için cazibe merkezi olmuş, başkent Kahire ise dönemin siyasî, dinî ve ticari faaliyetlerinin kalbi konumuna gelerek entelektüel bir merkez hâline gelmiştir.

Memlükler devrinde Kahire ve Dımaşk, İslâm coğrafyasının farklı bölgelerinden talebeleri ve âlimlerin bir araya geldiği bir buluşma noktaları olmuştur. Söz konu şehirler, medreseler, camiler, hankâhlar, zâviyeler ve zengin kütüphanelerle desteklenen ciddi bir ilmî altyapıya sahipti. Bu bağlamda, bugün eserlerinden yoğun şekilde istifade ettiğimiz İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Birzâlî (ö. 739/1339), Mizzî (ö. 742/1341), Zehebî (ö. 748/1348), İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), Aynî (ö. 855/1451), Sehâvî (ö. 902/1497) ve Suyûtî (ö. 911/1505) gibi çok sayıda âlim Memlükler devrinde yaşamıştır.

Memlükler döneminde özellikle hadis, tarih, tabakât ve şerh türlerinde önemli eserler kaleme alınmıştır. Ulemâ arasındaki rekabet, tedris faaliyeti ve ortaya çıkan ilmî tartışmalar, eser telifini destekleyen başlıca motivasyon kaynakları olmuştur. Aynı zamanda mezhebî çeşitlilik, coğrafî zenginlik ve farklı ilmî gelenekler bu literatüre hem derinlik hem de çeşitlilik kazandırmıştır. Ancak Moğol ve Timur istilalarının bölgede oluşturduğu tahribat, birçok ilim merkezinin yağmalanmasına ve kıymetli eserlerin kaybolmasına yol açmıştır.[4]

İncelememize konu olan *el-İʿlâm bi-sünnetihî aleyhi's-selâm* adlı eser, işte bu zengin ilim ortamında kaleme alınmış, hadis şerhi türünün nadide örneklerinden biridir. Hadis şerhleri, bir yandan temel metinlerin anlaşılmasını kolaylaştırırken, diğer yandan müellifin hadis ilmindeki birikimini ve yöntemini ortaya koyduğu metinlerdir. Sistematik hadis şerhçiliğinin hicrî IV. asırdan itibaren gelişmeye başladığı kabul

[4] Memlükler dönemi Hadis alanındaki gelişmeler hakkında detaylı bilgi için bkz: Halit Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis,* İstanbul: Klasik Yayınları, 2012; Nagihan Emiroğlu, *Türk (Bahrî) Memlükler Döneminde Hadis İlmi,* İstanbul: Timaş Akademi, 2023.

edilmekle birlikte, *el-İʿlâm* gibi VIII. asra ait şerhler bu sürecin olgunluk dönemi ürünleridir. Bu eserin önemi, yalnızca İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i üzerine yazılmış ilk şerhlerden biri olmasıyla sınırlı değildir; aynı zamanda Hanefî mezhebine mensup bir âlim tarafından kaleme alınmış olması da *el-İʿlâm*'ı farklı bir perspektiften değerlendirme imkânı sunar.

İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i, bilindiği kadarıyla ilk defa İbnü'l-Kayserânî (ö. 507/1113) tarafından *Usûlü Hamse*'ye dâhil edilerek tanıtılmış ve zamanla *Kütüb-i Sitte* arasında yerini almıştır. Bu tercihte eserin iç tertibindeki düzen ve diğer hadis kitaplarında bulunmayan pek çok rivâyeti ihtiva etmesi etkili olmuştur. Her ne kadar bu ziyade rivâyetlerin bazıları tenkit edilmişse de nakle dayalı fıkhî bir çözüm arayışında olan muhaddisler, bu tür rivâyetleri tamamen dışlamaktan ziyade dikkatle değerlendirmiştir. Bu çerçevede *es-Sünen* üzerine yapılan şerhler, genellikle bu dönemden itibaren çoğalmaya başlamıştır.[5]

Moğultay b. Kılıç'ın kaleme aldığı *el-İʿlâm*, giriş kısmında bir mukaddime içermediğinden müellifin telif amacını açıkça beyan ettiği bir bölüm bulunmamaktadır. Ancak *es-Sünen* üzerine daha önce kapsamlı bir şerh yazılmamış olması ve içerdiği bazı zayıf veya tartışmalı rivâyetlerin bulunması, müellifi böyle bir çalışmaya sevk etmiş olmalıdır. Nitekim ileride detaylı şekilde ele alınacağı üzere, bu şerhin ana eksenini rivâyetleri sıhhati yönünden değerlendirme çabası oluşturmaktadır. Bu da Moğultay'ın, şerhi hadis ilmi açısından teknik ve analitik bir perspektifle kaleme aldığını göstermektedir.

Müellifin ilmi kimliği ve yaşadığı dönem göz önüne alındığında, *el-İʿlâm* yalnızca bir hadis şerhi değil, aynı zamanda Memlükler döneminde hadis ilmine yaklaşım tarzını yansıtan önemli bir ilmî miras olarak kabul edilebilir. Bu bölümde Moğultay b. Kılıç'ın hayatı ve eserleri kısaca tanıtılacak, ardından *el-İʿlâm*'daki şerh yöntemi değerlendirilecektir.

[5] İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i üzerine yazılmış şerhlere dair süreç hakkında bkz: M. Enes Topgül, "İbn Mâce'nin es-Sünen'i Üzerine Yazılmış Şerhler", *Hadis Şerh Literatürü II*, İstanbul: İFAV, 2022, 259-315.

I. MOĞULTAY B. KILIÇ'IN HAYATI

Moğultay b. Kılıç'ın hayatı ve eserleri, Memlükler dönemindeki ilmî ortamı anlamak için önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Kahire'de yetişen Moğultay, bu şehrin zengin ilmî kültürü içinde büyümüş, müderrislik ve telif faaliyetleriyle ilmin yayılmasına katkıda bulunmuş önemli bir hadis âlimidir.

Memlükler döneminde hadis ilmindeki canlılık ve metodoloji alanındaki ilerlemeler, onun eserleri ve eğitim faaliyetleriyle somutlaştığını söylemek mümkündür. Moğultay'ın eserleri özellikle hadis, ricâl, siyer ve şerh alanlarında dönemin ilmî gelişmelerine paralel olarak ilerlemiştir. *el-İʿlâm* adlı eseri ise sadece rivâyetlerin sıhhatini incelemekle kalmayıp, aynı zamanda hadis ilminin dinamik ve tartışmaya açık yapısını da ortaya koyan önemli bir metindir. Bu çerçevede, Moğultay b. Kılıç'ın çalışmaları, hem kendi döneminin ilmî kültürünü yansıtması hem de sonraki nesillerin hadis ilmine yaklaşımını şekillendirmesi bakımından değerli bir miras olarak kabul edilmelidir.

A. Moğultay'ın Hayatı ve İlmî Çevresi

Hicri sekizinci yüzyılda Kahire, yalnızca Memlûkler'in başkenti olarak değil, aynı zamanda İslam dünyasının doğusundan batısına uzanan geniş bir coğrafyayı etkileyen bir ilmî merkez hâline gelmişti. Moğol istilalarının ardından Abbâsî hilâfetinin sembolik olarak bu şehre taşınması, Kahire'yi sadece siyasi değil, dini ve entelektüel otoritenin merkezi hâline getirmiştir.[6] Moğultay b. Kılıç da işte bu zengin ve hareketli entelektüel ortamda yetişmiştir.

Hicrî 689/1290 yılında Kahire'de doğan Moğultay'ın adı kaynaklarda küçük farklılıklarla birlikte genellikle Ebû Abdullah Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillah el-Bekcerî el-Hukrî et-Türkî olarak geçmektedir. Babasının onu asker yapmak istediği ve bu amaçla ok talimine gönderdiği ancak Moğultay'ın ilme olan şiddetli arzusu sebebiyle ilim meclislerine gitmeyi tercih ettiği anlaşılmaktadır.[7] İbn Fehd (ö. 871/1466), Moğultay'ın 712/1312 yılında ilim meclislerinde dikkat çekmeye

[6] Eymen Fuâd Seyyid, "Kahire", İstanbul: *DİA*, 2001, XXIV, 182-191.

[7] Safedî, *Aʿyânü'l-asr ve aʿvânü'n-nasr,* (thk. Ali Ebû Zeyd, Mahmud Salim Muhammed), Beyrut:Dârü'l-fikr, 1418/1998, V, 433; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine, fî ayâni'l-mieti's-sâmine*, Beyrut:Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1417/1997, IV, 215, İbn Fehd, *Lahzü'l-elhâz bi zeyli tabakati'l-huffaz*, Dâr-u ihyâi't-türâs, 1347/1929, 133.

başladığını bildirirken; talebesi Zeynüddin el-Irâkî (ö. 806/1404), hocasının daha sakalları çıkmadan Takiyüddîn es-Subkî'nin (ö. 756/1355) ders halkalarına katıldığını belirtir. [8]

Birçok alimin ilminden istifade etme imkânı bulan şârihin hocaları arasında Takiyyüddîn İbn Dakîkil'îd (ö. 702/1303), Abdülmü'min ed-Dimyâtî (ö. 705/1305), Tâceddîn İbn Dakîkil'îd (ö. 723/1323), İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Fethuddîn ed-Debâbîsî (ö. 729/1329), Bedreddîn İbn Cemâa (ö. 733/1333), Mizzî (ö. 741/1340), Takiyyüddîn es-Subkî (ö. 756/1355) gibi bilindik isimler vardır. Bunlar dışında eserlerinde tahdîs sîgaları kullanarak ismini zikrettiği ya da kendisinden "şeyhimiz" diyerek bahsettiği birçok kişi bulunmaktadır.[9] Moğultay bu hocalardan hadis, fıkıh, tefsir ve Arap dili gibi temel disiplinlerde dersler almış, klasik eserler üzerine çalışmalar yapmıştır.

Moğultay'ın *en-Nihle fî fevâidi'r-rıhle* adlı eseri rıhleye olan ilgisini gösterse de yaşadığı sürede yalnızca bir kez Şam ve Humus'a gitmiş, burada bazı hadis meclislerine katılmıştır. *el-İ'lâm*'da kısaca söz ettiği bu yolculuk Irâkî'nin belirttiğine göre henüz 20 yaşlarında iken gerçekleşmiştir.[10] Bunun dışında hayatının tamamını neredeyse Kahire'de geçirmiş olması onun döneminde, seyahatin artık zorunlu olmadığı ve ilmî faaliyetlerin merkezinde bulunmanın yeterli olduğunu düşündürmektedir.

B. Moğultay'ın İlim Anlayışı veTedris Faaliyetleri

Memlûkler döneminde ilmî hayatın yoğun yaşandığı bir coğrafyada yetişen Moğultay, bu canlılığın gerektirdiği şekilde tedris faaliyetlerini de büyük bir titizlik ve süreklilikle sürdürmüştür. Kahire'nin en önemli ilim merkezlerinden olan Zâhiriyye, Sargatmış, Necmiyye, Halîliyye, Nâsıriyye, Mühezzebiyye ve Karasungûriyye medreselerinde 30 yılı aşkın süreyle ders vermiş olan Moğultay b. Kılıç, aynı zamanda Rükneddin Baybars Hankâhı ve Sâlih Talâî Camii gibi önemli eğitim mekânlarında da aktif bir şekilde ilmî faaliyetlerde bulunmuştur. Onun bu prestijli müesseselerde görev alması, dönemin tanınmış âlimleri olan İbn Cemaa (ö. 733/1333) ve Hatib el-Kazvinî

[8] Safedî, *a.g.e.,* V, 434; İbn Hacer, *a.g.e.,* IV, 216, İbn Fehd, a.g.e., 133.

[9] Hocaları hakkında detaylı bilgi için bkz: İbrahim Tozlu, *Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361) ve Hadis İlmindeki Yeri*, (doktora tezi, 2017) Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 53-63.

[10] Safedî, *A'yânü'l-asr* , V, 434; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine,* IV, 216, Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2007, I, 255, 422.

(ö. 739/1338) gibi şahsiyetlerle kurduğu yakın ilmî münasebetlerin bir sonucudur. Bu ilişkiler, Moğultay'ın ilmî çevrelerle güçlü bağlar tesis etmesini sağlamış ve onun entelektüel dünyasının zenginleşmesine önemli katkılar sunmuştur.[11]

Görev yaptığı medreseler, sadece ders verilen kurumlar olmaktan öte, büyük kütüphanelerle donanmış ve dönemin ileri gelen âlimlerinin ilmî çalışmalarına ev sahipliği yapan merkezler olarak, Moğultay'ın ilmî gelişiminde hayati bir rol oynamıştır. Bu bağlamda, onun faaliyetleri yalnızca ders verme ile sınırlı kalmamış; telif, tashih ve istinsah çalışmalarına da yoğunlaşarak ilmî üretkenliğini farklı boyutlarda sürdürmüştür. Özellikle Zâhiriyye Medresesi'nde yürüttüğü istinsah faaliyetleri, onun ilme olan bağlılığını ve kaynakların muhafazasına verdiği önemi göstermektedir.[12]

Katıldığı ilmî meclisler ve ders halkaları, Moğultay'ın dönemin entelektüel çevreleriyle sürekli etkileşim içinde bulunmasına olanak tanımıştır. Bu ortamda yetiştirdiği talebeler arasında oğlu Abdullah b. Moğultay (ö. 791/1389) ve eşi Mülûk binti Ali Hüseynî'nin de bulunduğu İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401), Sirâcüddîn el-Bulkînî (ö. 805/1403) ve Zeynüddin Irâkî (ö. 806/1404) gibi İslamî ilimlerde önemli yeni nesillerin yetişmesine vesile olan şahsiyetler bulunmaktadır.[13] Bu durum, Moğultay'ın sadece bilgi aktarımı yapan bir müderris değil, aynı zamanda ilmî neslin inşasında aktif rol oynayan bir rehber olduğunu göstermektedir.

Moğultay'ın, İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) *Ulûmü'l-hadîs* gibi önemli eserleri derslerinde talebelerine okutarak icazet vermesi[14] ve bu eserlere dair ikmal, şerh ve ıslah çalışmaları yapması, onun ilmî yaklaşımını ve öğretim metodunu anlamak açısından önemli bir gösterge teşkil eder. Bu faaliyetler, Moğultay'ın eğitim anlayışının ezbere dayalı değil; eleştirel düşünceyi, kavramsal derinliği ve ilmî inşayı ön plana çıkaran bir niteliğe sahip olduğunu göstermektedir.

[11] Safedî, *a.g.e.*, V, 434; İbn Hacer, *a.g.e.*, IV, 452.

[12] Güllü Yıldız, *Siyer Yazıcılığında Şerh-Hâşiye Geleneği ve Moğultay b. Kılıç'ın (7621361) ez-Zehrü'l-Bâsim Adlı Eseri,* 135.

[13] Safedî, *A 'yânü'l-asr* , V, 434

[14] Ebnâsî, *eş-Şezâ'l-feyyâh min ulûmi İbni's-Salâh*, Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1418/1988, I, 64.

C. Moğoltay'ın Eserleri ve Etkisi

Moğultay'ın tedris faaliyetleriyle birlikte telif ve istinsah faaliyetlerine büyük önem verdiği bilinmektedir. Moğultay, sosyal çevresiyle fazla içli dışlı olmayan, zamanını daha çok okuma, telif ve istinsah faaliyetlerine adayan bir âlim olarak tanıtılmaktadır. Yakın dostu Şemsüddîn es-Safedî (ö. 764/1363), onun âdeta bitkin düşecek kadar eser yazdığını ve zengin bir kütüphaneye sahip olduğunu belirtir.[15] Moğultay'ın ilmî çalışmaları, sadece eser telifiyle sınırlı kalmamış; o dönemin önemli kütüphanelerinde bulunan kaynakları titizlikle incelemiş ve bu kaynakların korunması için de çalışmıştır.[16]

Hanefî mezhebine mensup olan Moğultay, ilmi çalışmalarını ağırlıklı olarak hadis, ricâl ve ensâb ilimleri üzerine yoğunlaştırmıştır. Onun bu alanlardaki derin bilgisi, hem çağdaşları hem de sonraki dönem alimler tarafından takdir edilmiştir. İbn Fehd (ö. 871/1466) ve İbn Receb (ö. 795/1393) gibi dönemin önemli şahsiyetleri, onun ensâb ilminde derinleştiğini ancak diğer alanlarda ortalama seviyede kaldığını ifade etseler de özellikle hadis ilmindeki mertebesi İbn Hacer el-Askalânî tarafından övgüyle dile getirilmiştir.[17] İbn Hacer, Moğultay'ın vefatından sonra onun yerini dolduracak bir hadis âliminin gelmediğini ifade etmiştir.[18]

Moğultay, farklı ilim dallarında 100'den fazla eser telif etmiş olsa da bunların ancak bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Eserlerden bazıları matbu' ve mahtût olarak elimizde bulunurken birçoğu yalnızca ismen bilinmektedir.[19] Hadis ilmi alanında, İmam Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh* adlı eserine yazdığı *et-Telvîh fî şerhi'l-Câmi'is-sahîh li'l-Buhârî*[20] şerhi ve İbn Salâh'ın *el-Mukaddime*'sine yönelik tenkitlerini içeren *Islâhu İbni's-Salâh*[21] gibi önemli çalışmalar kaleme almıştır. Ayrıca İbn Hibbân'ın *Sahîh*'inin zevâidlerini konu alan *Zevâidü İbn Hibbân*[22] eseri de hadis ilmine katkılarını

[15] Safedî, *A'yânü'l-asr*, V, 435.

[16] İstinsah ettiği kaynaklar için bkz: Güllü Yıldız, *Siyer Yazıcılığında Şerh-Hâşiye Geleneği ve Moğultay b. Kılıç'ın (7621361) ez-Zehrü'l-Bâsim Adlı Eseri,* 135-143.

[17] İbn Fehd, *Lahzü'l-elhâz*, s. 133-134; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, IV, 353.

[18] İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, Beyrut: Dâr-u ihyâi't-türâsi'l arabî, 1416/1996, VII, 17.

[19] Eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz: Tozlu *Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361) ve Hadis İlmindeki Yeri*, s. 89-149; Güllü Yıldız, *a.g.e.,*144-190.

[20] Moğultay b. Kılıç, *et-Telvîh fî şerhi'l-Câmi'is-sahîh li'l-Buhârî,* Dâru atââti'l-ilm, 2025.

[21] Moğultay b. Kılıç, *Islâhu İbni's-Salâh,* Kahire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1328/2007.

[22] İbn Hacer bu eserin tamamlanmamış nüshasını gördüğünü belirtmektedir, bkz: *Lisânü'l-Mîzân*, VI, 74.

göstermektedir. Moğultay, hadis ilminin alt dallarından olan ricâl alanında da *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*[23] adlı önemli bir eser yazmış, aynı zamanda Hatîb el-Bağdâdî'nin aynı adlı eserinden seçtiği râviler hakkında *Men vâfekat künyetühü isme ebîh*[24] adlı bir ricâl eseri de telif etmiştir. Hadis ilmiyle iç içe olan tarih ve siyer alanında ise Hz. Peygamber'in hayatını konu alan *ez-Zehrü'l-bâsim fî sîreti Ebi'l-Kâsım*[25]'ı kaleme almıştır. El yazması olarak günümüze ulaşan *el-İttisâl fî muhtelifi'n-nisbe*[26] adlı eseri ensab alanındaki yetkinliğini ortaya koymaktadır. Moğultay'ın diğer eserleri arasında, Hz. Peygamber'in mucizelerini konu alan *Hasâisü'n-nebî*[27], lügat alanında el yazması olarak bulunan *el-İsâl*[28] ile aşk ve sevgiye dair kaleme aldığı *el-Vâdihü'l-mübîn fî men üstişhide mine'l-muhibbîn*[29] zikredilebilir. Tüm bu eserler, Moğultay'ın farklı ilim dallarındaki derin bilgisini ve çok yönlü bir âlim olduğunu kanıtlamaktadır.

Zamanının önemli kütüphanelerine erişimi olan Moğultay, sadece eser üretmekle kalmamış; aynı zamanda klasik literatüre karşı mütefekkirâne bir tavır geliştirmiştir. Özellikle şerh, ihtisar ve reddiye türündeki eserleri, onun sadece bilgi aktaran değil; metne müdahil olan ve yeniden üreten bir müellif olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra, hadis usûlü, siyer, tarih ve ricâl alanlarında kaleme aldığı çalışmaları, sonraki âlimlerin temel başvuru kaynakları arasında yer almıştır. Örneğin Bedreddin ez-Zerkeşî (ö. 794/1392), *Mukaddimetü İbni's-Salah* üzerine yazdığı şerhte Moğultay'ın *Islâhu kitâbi İbni's-Salah* çalışmasından faydalanmış, hatta Moğultay'ın bu esere başlamadan önce kendisiyle istişare ettiğini ifade etmiştir.[30] İbn Hacer el-Askalânî de *Tehzîbü't-Tehzîb* ve *el-İsâbe* gibi ricâl eserlerinde, Moğultay'ın *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl* adlı çalışmasına atıf yapmıştır. Moğultay'ın siyer alanındaki önemli eseri *el-İşâre ilâ Sîreti'l-Mustafâ* ise, sonraki dönemlerde başvuru kaynağı olarak kabul görmüştür. Her ne kadar kendisine nispet edilen yüzü aşkın eserin çok azı

[23] Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2011.

[24] Moğultay b. Kılıç, *Men vâfekat künyetühü isme ebîh*, Merkezü'l-mahtûtât ve't-türâs, 1488/1908

[25] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-bâsim fî sîreti Ebi'l-Kâsım,* Dımaşk: Dârü'l-kalem, 1416/1996.

[26] Moğultay b. Kılıç, *el-İttisâl fî muhtelifi'n-nisbe*, el-Mektebetü'l-Kettâniyye, nr. 4183.

[27] Moğultay b. Kılıç, *Hasâisü'n-nebî*, Süleymaniye Kütüphanesi, İbrâhim Efendi, nr. 428/4; Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, nr. 229.

[28] Moğultay b. Kılıç, *el-İsâl*, Hizânetü'r-Rabat, nr. 361.

[29] Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdihü'l-mübîn fî men üstişhide mine'l-muhibbîn*, Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1426/2005.

[30] Zerkeşî, *en-Nüket alâ mukaddime İbni's-Salâh,* (thk. Zeynülâbidin b. Muhammed Belâfrîc), Kahire: Advâü's-selef, 1419/1998, I, 10.

günümüze ulaşabilmiş olsa da Moğultay'ın ilmî mirası sonraki nesiller üzerinde etkili olmuş ve klasik İslâm düşüncesi içerisinde kalıcı bir yer edinmiştir.

Moğultay, hicrî 762/1361 yılında Kahire'de Mühezzebiyye Medresesi'nde son nefesini vermiştir. Cenaze namazı, dönemin Kâdı'l-kudatı İzzeddin İbn Cemâa (ö. 767/1366) tarafından kıldırılmış ve Ridâniye mezarlığına defnedilmiştir.[31] Onun ardından yetiştirdiği talebeleri ve bıraktığı ilmî miras, özellikle Kahire merkezli ilim dünyasında önemli bir kaynak olmaya devam etmiştir. Moğultay, Memlükler döneminin en etkin ve saygın âlimlerinden biri olarak, hadis ve ricâl ilimleri alanındaki derin bilgisiyle hafızalarda yer etmiştir.

II. ŞERH METODU

Moğultay b. Kılıç'a ait olan *Sünen-i İbn Mâce* şerhinin adı hem mevcut yazma nüshalarda hem de müellifin diğer eserlerinde açıkça zikredilmiştir.[32] Ayrıca, sonraki dönem hadis âlimleri de eseri Moğultay'a nispet ederek anmışlardır. Eser, *es-Sünen*'in mukaddimesini atlayarak doğrudan "Kitâbü't-tahâre" bölümüyle başlamakta ve "Kitâbü ikâmeti's-salât ve sünenühâ" başlığı altındaki 65. bab, yani "et-Tesbîhu li'r-ricâli fi's-salât ve't-tesfîku li'n-nisâ" başlığında sona ermektedir. Bu haliyle şerh, toplam 719 hadisi içermekte ve İbn Mâce'nin *es-Sünen*'inde yer alan rivayetlerin yaklaşık %17'sine tekabül etmektedir.

Elimizdeki mevcut nüshalarda eserin başında herhangi bir mukaddime bulunmadığından şârihin eseri kaleme alma amacı ya da şerh yöntemi hakkında doğrudan bir açıklamasına ulaşılamamaktadır. Ancak müellifin *el-Vâdıhu'l-mübîn fî men üstişhide mine'l-muhibbîn* adlı eserinde bu şerhi yazmaktaki amacının "bazı kapalı meseleleri izah ederek okuyucuların zihnini rahatlatmak" olduğunu ifade etmesi, dolaylı olarak esere yüklediği işlevi göstermektedir.[33] Ayrıca şerhin yapısı ve içerik yoğunluğu, müellifin metin tenkidi ve isnâd analizi gibi alanlara ağırlık verdiğini ortaya koymaktadır.

[31] İbn Fehd, *Lahzü'l-elhâz*, 141.

[32] Yusuf b. Abdullah el-Bâhus, "Menhecü'l-İmam Hafız Alâüddîn Moğlutay el-Hanefî fî şerhihi li-Sünen'i-İbn Mâce", *el-Mecelletü'l-kırâati ve'l-ma'rife*, 2010, 156.

[33] Yusuf b. Abdullah el-Bâhus, *a.g.e.,* 156.

Moğultay'ın şerhi üzerine bir makale kaleme alan Bâhus, eserin ulaşabildiği yazma nüshalarında 732, 737 ve 744 hicrî tarihlerinin kaydedildiğini belirtmiştir.[34] Bu veriler, Moğultay'ın eseri nispeten erken bir dönemde yazmaya başladığını ancak çalışmayı zaman içinde parça parça kaleme aldığını ve nihayetinde tamamlayamadığını düşündürmektedir. Bununla birlikte eserin mevcut nüshalarında, şârihin açıklamadığı bazı meseleleri ileride açıklayacağını belirtildiği notlar yer almaktadır. Özellikle "velîme" bahsi gibi elimizdeki matbu' şerhte bulunmayan bazı bölümlere atıf yapması, müellifin eseri tamamlama niyetinde olduğunu ya da atıf yaptığı bu kısımları kaleme aldığını ancak günümüze ulaşmadığını göstermektedir.

Buna rağmen eserde genel bir bütünlük ve düzen gözetildiği, şerhin sistematik sayılabilecek bir yapıya sahip olduğu da söylenebilir. Moğultay'ın şerhi kaleme alırken hadis ilmindeki birikimini, özellikle tenkit metodu ve ricâl bilgisi bağlamında ön plana çıkardığı görülmektedir. Bu noktada, e*s-Sünen*'in zayıf veya tenkid edilen rivâyetler içermesi, onu böyle bir şerh çalışmasına sevk etmiş olabilir. Ayrıca *es-Sünen* üzerine daha önce herhangi bir şerh yazılmamış olması da bu yönelimi teşvik etmiş görünmektedir.

Moğultay'ın bu şerhi, yalnızca İbn Mâce'nin eserine yönelik bir açıklama faaliyeti değil, aynı zamanda esere eleştirel ve yapıcı bir müdahale olarak değerlendirilebilir.[35] Bu yönüyle, klasik hadis şerhçiliği geleneği içerisinde kendine özgü bir yer edinmiş, sonraki dönemde kaleme alınan birçok şerh çalışmasına da zemin hazırlamıştır. Moğultay'ın eserde takip ettiği şerh metodolojisini genel hatlarıyla şu başlıklar altında özetlemek mümkündür:

A. Tahric ve Sened Tetkiki

el-İ'lâm yalnızca bir hadis şerhi olmayıp aynı zamanda rivâyetlerin tahrici ve sıhhatine dair kapsamlı bir analiz sunmaktadır. Bu durum, şârihin rivâyetleri detaylı ve eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutmasından kaynaklanmaktadır.

[34] Yusuf b. Abdullah el-Bâhus, "Menhecü'l-İmam Hafız Alâüddîn Moğlutay el-Hanefî fî şerhihi li-Sünen'i-İbn Mâce", 156.

[35] Moğultay'ın İbn Mâce'ye yönelttiği eleştiriler için bkz: Yusuf Abdulhadi, "Teakkubâtü'l Hâfız Moğlutay ale'l-İmam İbn Mâce fî Sünen'ihi", *Külliyeti'd-dirâsâti'l-İslâmiyye li'l-benîn*, 2025.

1. Rivâyetlerin Tahrici ve Sıhhat Durumu Açısından Değerlendirilmesi

Moğultay b. Kılıç'ın eserinde takip ettiği en belirgin ilmî yön, rivâyetlerin sened ve metin açısından tahrici ve sıhhat derecesi bakımından titiz bir değerlendirmeye tabi tutulmasıdır. Şârih, şerh ettiği her hadisi senediyle birlikte aktarır ancak aynı metnin farklı isnâdlarını detaylandırmaktan çoğu zaman kaçınır; bu durum, muhtemelen eserin hacmini sınırlı tutma kaygısına dayanmaktadır. Öte yandan, aynı rivâyetin *es-Sünen* içerisinde başka bir yerde geçtiği durumlarda, yalnızca "İbn Mâce bunu *es-Sünen*'de başka bir yerde daha nakletti" gibi kısa işaretlerle yetinmesi, müellifin daha çok değerlendirme kısmına odaklandığını göstermektedir.

Moğultay'ın hadis şerhindeki yaklaşımı, sadece rivâyet zincirini zikretmekle sınırlı değildir. Her hadisin sıhhat durumuna dair açık ya da örtük değerlendirmeler yapmakta; sahih olan rivâyetleri bazen doğrudan "sahih" olarak nitelemekte, bazen de bu rivâyetlerin *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* gibi muteber hadis mecmualarında da yer aldığını belirterek dolaylı bir teyit mekanizması geliştirmektedir.[36] Şerh edeceği rivâyetin geçtiği kaynakları zikrederken öncelikle sahih hadisleri ihtiva eden kaynaklara yöneldiği görülmektedir. Bunlar arasında *Sahîh-i Buhârî, Sahîh-i Müslim, Sahîh-i İbn Huzeyme, Sahîh-i İbn Hibbân ve Mustahrec-i Ebî Avâne* gibi klasik eserler öne çıkmaktadır. Bu kaynaklarda yer almayan rivâyetler için ise *Sünen-i Ebû Dâvûd, Sünen-i Tirmizî, Sünen-i Beyhakî, Müsned-i Ahmed b. Hanbel, Müsned-i Dârimî* ve Taberânî'nin *el-Mu'cem'*leri gibi meşhur külliyatlara başvurur.[37]

Moğultay, tahric sırasında yalnızca rivâyetin varlığıyla yetinmez; lafız farklılıkları, ziyâde ifadeler ve tarîkler arası nüanslara da dikkat çeker. Bununla birlikte, bazı hadislerde "harrecehû el-e'immetü's-sitte" veya "harrecehû el-cemâ'a" gibi genel ve özet ifadelerle yetindiği görülmektedir.[38] Bu tarz farklılıklar, şerh metinlerinin uzunluk ve yoğunluk bakımından değişiklik göstermesine yol açmış; bazı hadisler birkaç satırla geçilirken, bazıları çok sayfalık ayrıntılı tahlillere konu olmuştur.

Rivâyetlerin sıhhat değerlendirilmesinde Moğultay'ın, Tirmizî (ö. 279/892), Dârekutnî (ö. 385/995), Tûsî (ö. 312/924) ve İbn Mende (ö. 477/1077) gibi hadis tenkidi

[36] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İlâm*, I, 218, 492.
[37] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 109, 112.
[38] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 116, 191.

otoritelerine sıkça başvurduğu görülmektedir.[39] Bu âlimlerin değerlendirmeleri doğrultusunda, rivâyet hakkında genel kanaatini ortaya koyar; ancak bazen bu görüşlere katılmayarak "fîhi nazar" ifadesiyle ihtirazî bir tavır sergiler ve gerekçeli açıklamalarda bulunur. Özellikle rivâyetin muttasıl mı munkatı' mı olduğu, mevkûf mu yoksa merfû' mu olduğu, sahih mi ya da zayıf mı olduğu gibi meselelerde farklı görüşleri kaydederek bunlar arasında tercihte bulunur.[40] Bu özellikleriyle eser, sadece hadis metinlerini açıklamakla kalmayıp, aynı zamanda hadis ilminin usûl kuralları çerçevesinde değerlendirme ve analiz yapan bir çalışmadır.

Şârihin zayıf rivâyetlere yaklaşımı ise daha temkinlidir. Rivâyet zayıf ise öncelikle isnâdda zayıf râvîler veya illet bulunduğuna dair açıklama yaparak değerlendirmeye başlar. Sonrasında bu zayıflık sebeplerini maddeler halinde sıralayarak okuyucuya sistematik ve anlaşılır bir anlatım sunar. Ayrıca, rivâyetin mütâbiʿ veya şâhidi bulunuyorsa, bunlara da değinerek hadisin desteklendiğini belirtir. Bu çerçevede "Bu hadis hasendir" yahut "Metni sahih, fakat senedi zayıftır" gibi neticelere varırken; kimi zaman yeterli delil bulunmadığında tevakkuf edilmesi gerektiğini belirterek ihtiyatlı bir tavır sergiler.[41]

Moğultay'ın bu değerlendirmeleri yaparken başvurduğu kaynaklar arasında, hadis tenkidi literatüründe önemli yere sahip olan Tirmizî (ö. 279/892), Ebû İshâk el-Harbî (ö. 285/898), İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) ve Dârekutnî'nin (ö. 385/995) *el-İlel*'leri ile özellikle İbnü'l-Kattân el-Fâsî'nin (ö. 628/1230) *Beyânü'l-vehm ve'l-Îhâm* adlı eseri öne çıkmaktadır.[42] Bu durum, Moğultay'ın hadis tenkidi usulüne hâkim bir şârih olduğunu açıkça ortaya koyar. Nitekim şârihin kaynakları ile ilgili bölümde bu husus ayrıntılı olarak işlenecektir.

2. Râvîler Hakkındaki Değerlendirmeler

Moğultay, eserinde çoğunlukla hadis münekkitlerinin râvîler hakkındaki değerlendirmelerini doğrudan, eser adı zikretmeden aktarır. Ancak özellikle İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *es-Sikât*'ı, İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) *el-Cerh ve't-Taʿdîl*'i ve Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tuhfetü'l-Eşrâf*'ı gibi klasik ricâl kaynaklarından geniş

[39] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İlâm,* I, 88, 93-94, 126.
[40] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 40-41.
[41] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* I, 66, 104.
[42] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,*I, *87, 95,101.*

ölçüde istifade ettiği açıkça görülmektedir.[43] Tartışmalı ya da zayıf râvîlere ilişkin bireysel değerlendirmelerinde ise cerh ve ta‘dîl ilminin temel prensiplerine sıkı sıkıya bağlı kalır; râvînin adâleti, zabtı, rivâyetin muttasıl olup olmaması gibi esas kriterleri titizlikle göz önünde bulundurur.

Moğultay, râvîlerin kimliği, nesebi, isnâdlardaki ihtilaflar, bir râvînin sahâbî olup olmadığı, tedlîsle itham edilip edilmediği, meçhûl veya mübhem sayılıp sayılmayacağı gibi konuları detaylı bir şekilde ele alır.[44] Bununla birlikte, ricâl âlimlerinin verdiği hükümlere daima bağlı kalmaz; gerektiğinde gerekçeli itirazlar yapar ve kendi görüşlerini açıkça ortaya koyar.

Örneğin, “Her Kılın Altında Cünüplük Vardır” başlıklı bâbda, Ebû Hüreyre’den rivâyet edilen bir hadise dair, Hattâbî’nin (ö. 388/988) “Bu hadis zayıftır, çünkü isnâdında Hâris b. Vecîbe meçhuldür” değerlendirmesine karşı şöyle bir itirazda bulunur: “Onun meçhul olduğu kanaati tartışmalıdır. Eğer meçhûlü’l-ayn kastediliyorsa bu reddedilir çünkü Tirmizî, ondan birçok güvenilir imamın hadis rivâyet ettiğini belirtmiştir. Meçhûlü’l-hâl ise bunu daha önce açıkladık”[45]

Benzer biçimde, “Uyuyarak veya Unutarak Namaz Kılmayan Kimsenin Hâli” başlıklı bâbda müdellis râvîlerin rivâyetleri hakkındaki tartışmalara değinir ve şöyle der: “Bazı müteahhir âlimler illetli hadisler konusunda, ‘Katâde müdellistir ve burada semâ’a açıkça işaret etmemiştir; bu nedenle rivâyeti kabul edilmez’ demektedir. Öte yandan ‘*es-Sahîh*’te geçen müdellis bir râvînin mu‘an‘an rivâyeti senedin muttasıl olma ihtimali nedeniyle kabul edilir’ görüşünü de eleştirirler. Buna şöyle cevap verilir: “İsmâilî’nin *el-Müstahrec*’inde yer alan güvenilir senedde Katâde’nin semâ tasrihi açıkça mevcuttur.”[46]

Moğultay, sadece klasik ricâl kitaplarındaki bilgileri aktarmakla kalmaz; kimi zaman başka kaynaklarda bulunmayan yeni ve özgün bilgiler de sunar. Bu açıdan şerhi, yalnızca bir açıklama metni olmaktan çıkıp biyografik bir kaynak hüviyetine bürünür. Nitekim, Abdurrahman b. Ziyâd en-Nu‘mân el-İfrîkî hakkında üç sayfayı aşan bilgi vermesi ve bu bilgilerin çoğunun İbn Hacer’in *Tehzîbü’t-Tehzîb’*i gibi meşhur ricâl

[43] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İ‘lâm*, I, 138, 145, 284.
[44] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* I, 64, 106, 198.
[45] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* II, 253.
[46] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e,* II, 521.

kaynaklarında yer almaması, Moğultay'ın özgün katkısını göstermektedir.[47] Bu tutumu sayesinde Moğultay, hadislerin sıhhatini sorgulamanın ötesinde râvîlerin adalet ve zabt derecelerini de derinlemesine incelemiş; böylece ricâl ilminin ilerlemesine önemli ve anlamlı bir katkı sunmuştur.

B. Metne Dayalı Değerlendirmeler

Şârih, *el-İ'lâm'*da rivâyetlerin sadece sened ve sıhhat açısından değil, aynı zamanda lügavî ve fıkhî boyutlarına da eğilir. Bu yaklaşım, hadislerden çıkarılan hükümleri tartışması ve metinde yer alan garip kelimelere dair ayrıntılı açıklamalara yer vermesi şeklinde görülür.

1. Rivâyetin Fıkhî Açıdan Değerlendirilmesi

Moğultay, rivâyetlerin isnâd analizini yaptıktan sonra fıkhî boyutlarına da temas etmektedir. Ancak bu kısım, isnâd tenkidi kadar geniş ve derinlikli değildir. Nitekim, kedinin artığının temizliği meselesine dair değerlendirmesinde, "Bu konu fıkıh kitaplarında detaylı olarak anlatılır, burada uzun uzun zikretmek konuyu uzatır" diyerek bu tercihinin gerekçesini ifade etmektedir.[48]

Şârih, hadislerin içerdiği fıkhî meselelere dair ulemânın görüşlerini nakletmekte; kimi zaman bu görüşleri kısa ve öz şekilde sunarken, kimi zaman da uzun nakillerle meseleyi derinlemesine tartışmaktadır. Özellikle İbnü'l-Münzir'in (ö. 318/930) *el-İşrâf'ı*, Tahâvî'nin (ö. 321/933) *Şerhu Meâni'l-âsâr'ı* Hattâbî'nin (ö. 388/998) *Meâlimü's-sünen'i*, İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) *el-Muhallâ'sı*, İbn Abdilber'in (ö. 463/1070) *et-Temhîd* ve *el-İstizkâr'ı* müellifin fıkhî değerlendirmelerinde sıkça başvurduğu kaynaklar arasındadır.[49] Ancak her zaman açıkça kaynak gösterme yolunu tercih etmez.

Moğultay, fıkhî görüşleri aktarırken genellikle delilleri mukayeseye etmekten kaçınsa da bazı durumlarda görüşünü naklettiği âlimleri eleştirdiği veya tercihte bulunduğu görülür. Örneğin, İbn Abdilber'in kıyas yaparak kedinin yaladığı kabın yedi kere yıkanması gerektiğine dair görüş belirtmesine "Bu konuda açıkça hadis varken

[47] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, II, 8-11.
[48] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* I, 227.
[49] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e,* I, 139, 223, 226.

kıyasa ne gerek var?" diyerek itiraz etmektedir.[50] Başka bir örnekte ise, "Bu hadisle bazıları istidlal etmiş ama bana göre bu gerekçe olamaz" şeklinde görüş beyan etmektedir.[51]

Aynı şekilde "Hayız Günleri Değişen Kadın Ne Yapmalı" başlıklı bâbda, Beyhakî'nin mürsel ve garip olması sebebiyle eleştirdiği rivâyet hakkındaki değerlendirmesini naklettikten sonra, "Beyhakî'nin sözünden rivâyetin garip olduğunu zannettiği anlaşılıyor ancak mesele onun vehmettiği gibi değildir" diyerek eleştiri yöneltmiş, rivâyetin müsned rivâyetlerle desteklendiğini ve delil olarak kullanılabileceğini ifade etmiştir.[52] Moğultay'ını bu açıklamasında, Şâfiî mezhebine mensup olan Beyhakî'nin hadis yorumuna, yine Şâfiî mezhebinin hadis kabul kuralları çerçevesinde karşı çıktığı görülmektedir.

Moğultay yalnızca fakihlerin görüşlerini aktarmakla yetinmeyip, hadislerden fıkhî çıkarımlarda da bulunur. Bu yönüyle fakihlik vasfını da ortaya koyar. Eserde sık sık, "Lafzından anlaşıldığına göre hadis bu konuda hüccettir", "Bu hadis buna delalet eder" gibi ifadelere rastlanır.[53] Ayrıca "caiz", "müstehap", "vacip" gibi hüküm belirten tabirlerle meseleleri değerlendirdiği görülür.[54] Örneğin, akşam namazının vakti konusunu ele alırken, ilgili rivâyetleri analiz ettikten sonra şu sonuca ulaşır:

"Bu hadisler, akşam namazında acele edilmesinin müstehap olduğunu gösterir. Bu konuda ulema arasında ihtilaf bulunmamaktadır. Ancak Şîa'dan nakledilen bir rivâyet vardır ki ona da iltifat edilmez, aslı yoktur."[55]

Moğultay sadece rivâyetteki ana meselelerle sınırlı kalmaz; misvakın hangi ağaçtan olması gerektiği, ölülere Kur'ân okunup okunmayacağı, kabir azabının gerçekliği, def-i hacet için ne kadar uzaklaşılması gerektiği gibi tali fıkhî meselelere de temas eder.[56]

[50] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 228.
[51] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*,I, 66.
[52] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* II, 327.
[53] Bkz. Moğultay b. Kılıç, a.g.e., I, 118, 152.
[54] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 104, 111.
[55] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* II, 508.
[56] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 82, 183.

Müellifin Hanefî mezhebine mensup olduğu bilinse de şerhinde mezhebî görüşlerini baskın kılmamaya özen gösterdiği görülmektedir. Zaman zaman, "Mezhebimiz bu konuda şöyle demektedir" ya da "Ebû Yûsuf böyle söylemişse de Ebû Hanîfe'nin görüşü daha doğrudur" gibi ifadelerle Hanefî fakihlerin görüşlerini belirtir.[57] Tahâvî gibi Hanefî müelliflerden sıkça nakillerde bulunması bu yönünü teyit etmektedir. Bununla birlikte diğer mezheplerin görüşlerine de adilane yer verdiği görülmektedir.

Örneğin, sabah namazının vakti meselesinde önce mezhepler arasındaki ihtilafı ortaya koyar. Hanefîlerin delillerinden başlar; bu bağlamda *el-Muhît* ve *el-Mebsût* gibi Hanefî kaynaklar ile Tahâvî ve Debûsî'den nakiller yapar. Ardından diğer müçtehidlerin görüşlerine kısaca temas eder. Bu noktada, mezhepler arasındaki ihtilaflar üzerine ihtisas kazanmış olan ve kendisine nispetle "Münziriyye" adıyla bilinen bir fıkhî mektep doğmasına sebep olan İbnü'l-Münzir'in görüşlerini de zikrederek mukayeseli bir değerlendirme sunar.[58]

Şârihin bazen Hanefîlerin görüşünden farklı olarak muhaddislerin veya diğer müçtehidlerin görüşünü tercih ettiği de vâkidir.[59] Bu da onun taassuptan uzak bir metod izlediğini göstermektedir. Şerhte özellikle İbn Hazm'ın görüşlerine sık sık yer vermesi ve bunları her zaman eleştirmemesi dikkat çekicidir. Örneğin, meninin temizliği meselesinde İbn Hazm'dan, Hanefîlere muhalif bir görüş nakletmiş ancak herhangi bir eleştiri yöneltmemiştir.[60]

2. Garîbu'l-Hadise Dair Açıklamaları

Moğultay, hadis metninde geçen kelime ve ifadelerin anlamlarının doğru kavranmasına büyük önem vermiştir. Bu kapsamda, bâbların sonunda sadece anlaşılması güç ve garip kelimelerin değil, aynı zamanda nispeten bilinen kelimelerin de ayrıntılı açıklamalarına yer vermiştir. Örneğin "bahr" kelimesini iki sayfayı aşan bir detayda, "sabî" kelimesini ise yaklaşık bir sayfa boyunca açıklamıştır. Eserin başlarında bu açıklamalar herhangi bir başlık altında toplanmazken, ilerleyen bölümlerde özellikle "garîbuhû" başlığı altında sistematik şekilde lügavî açıklamalarına yer vermeye

[57] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İʿlâm*, I, 82, 220.
[58] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* II, 452.
[59] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* I, 486.
[60] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, II, 74.

başlamıştır. Bu tutum, eser telifinin uzun yıllar sürmesinden kaynaklı bir tutarsızlık olarak görülebilir.

Şârih, açıklamalarında şiirlerden, Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinden ve klasik Arap dili âlimlerinin eserlerinden yoğun şekilde istifade etmiştir. Örneğin, "el-mîkat" kelimesinin sözlük anlamını açıkladıktan sonra, Nisâ sûresinin 103. âyetini ("Namaz belli vakitlerde müminlere farz kılınmıştır") örnek göstererek anlamın bağlam içinde nasıl değerlendirileceğine dikkat çekmiştir.[61] Benzer şekilde, "Namaz Vakitleri" bâbında geçen "Namazların vakti, gördüğün bu iki vaktin arasıdır" hadisini değerlendirirken bu sözün bedevî bir sahâbeye yönelik olduğunu, onun son vakitte namaz kılmanın caiz olmadığı gibi bir zanna kapılmaması için Hz. Peygamber'in böyle bir açıklamada bulunduğunu ifade eder.[62]

Garîbu'l-hadis ve lügat alanlarında en sık başvurduğu kaynaklar arasında Ebü'l-Abbas es-Sa'lebî'in (ö. 291/903) *el-Fasîh'i*, İbn Dureyd'in (ö. 321/933) *el-Cemhere'si*, el-Cevherî'nin (ö. 393/1002) *es-Sıhah'ı* ve İbnü's-Sîde'nin ö.458/1065) *el-Muhkem'i* gibi klasik ve muteber sözlükler bulunmaktadır.[63] Böylelikle şârih, hadislerin doğru anlaşılması için sağlam bir altyapı oluşturmuştur.

C. Şârihin Açıklama ve Tenkid Yöntemi

Moğultay'ın şerhi, sened ve metin analizlerinin dışında, hadis usûlüne dair değerli bilgiler de içermektedir. Hem bu tür katkılarını hem de şerhteki metodik ve sistemli üslûbunu incelemek, eserin genel yapısını daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

1. Hadis Usûlüne Dair Açıklamaları

Şârihin değerlendirmeleri esnasında, hadis ilmine dair önemli bilgiler vermesi ve usûl konularındaki görüşlerini ifade etmesi eserin ilmî değerini artırmaktadır. Örneğin, "Ahmed b. Hanbel'in naklettiğine göre İmam Mâlik, tanınmayan bir adamdan rivâyette bulunuyorsa o kişi hüccettir" şeklindeki açıklamalar, müellifin farklı hadis usûlü anlayışlarını dikkate aldığını göstermektedir.[64]

---

[61] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, II, 438.

[62] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, II, 442.

[63] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 108, 169, 228

[64] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* III, 152-155.

Bunun dışında, sahâbenin emir ve nehiy sîgalarının ref anlamı taşıdığı, manayla rivâyetin caiz olduğu, sikanın ziyadesinin ve sahabe mürselinin makbul olduğu gibi usûlî meselelerde de müellifin görüşleri bulunmaktadır.[65] Ayrıca, müsbetin nefye takdim edilmesi, mürsel haberin başka bir mürsel haberle veya sahâbî kavli ile desteklenmesi durumunda müsned habere kıyasla daha güçlü kabul edilmesi, tedlis çeşitleri gibi hadis usûlüne dair meseleler ile "Ebû Dâvûd" isminin mutlak kullanımına dair açıklamaları da onun hadis ilmine olan vukûfiyetini ortaya koymaktadır.[66]

2. Sık Kullandığı Kavramlar

Moğultay'ın şerhinde belirli ifadelerin tekrar edilmesi, metnin yapısal bir düzen ve sistematik akış içinde olduğunu göstermektedir. Farklı rivâyetlere işaret etmek istediğinde "ve fi'l-bâbi hadîs" ifadesiyle ilgili rivâyetleri sıralaması, okuyucunun metin içindeki bağlantıları kolayca takip etmesini sağlamaktadır. Örneğin "Allah için mescid yaptıranın durumu" bâbında içinde mescid ismi geçen birçok rivâyeti bu başlık altında zikretmiştir.[67]

Bir meseleyi tartışacağı zaman "fî-hi nazar" gibi ifadelerle konuyu birkaç maddede ele alması ve detaylandırması, metodik bir düşünce tarzını yansıtmaktadır. Ayrıca alıntılarda geçen görüşleri "kavlühû" ve "beyânühû" terimleriyle tek tek değerlendirmesi, müellifin titizliğini ve açıklayıcı tutumunu ortaya koyar.[68] Değerlendirmelerinin sonunda sık sık "vallâhu âlem" demesi ise ilmî tevazu ve kesin hüküm vermekten kaçınma tutumunun göstergesidir.

Açıklamalar sırasında "yani" ifadesini yoğun kullanması okuyucunun aklına gelebilecek soruları önceden cevaplama gayreti olarak değerlendirilebilir. Bu ifade kimi zaman bir şahsın kimliğini açıklamak, kimi zaman da rivâyetin anlamını netleştirmek için kullanılmıştır. Şârihin zaman zaman okuyucunun muhtemel itirazlarını öngörüp "biri şöyle derse böyle denir" ya da "bunu doğru kabul edersek şöyle olur" gibi ifadelerle meseleleri çok yönlü ele alması, eleştirel ve kapsamlı bir yaklaşımını gösterir.[69]

[65] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm,* I, 106, 140, 150, 230, 234.
[66] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* I, 305; III, 129.
[67] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* I, 227.
[68] Bkz: Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* I, 59, 78, 100, 259.
[69] Bkz: Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* I, 40, 132.

Nakillerin sonunda "intehâ" veya "intehâ kelâmühu" ifadeleriyle bölümleri birbirinden ayırması, metnin takip edilebilirliğini kolaylaştıran düzenleyici bir unsur olarak öne çıkar. Ayrıca, sözünü aktardığı müelliflerden bahsederken "hâfız", "şeyh", "imam", "allâme", "kâdı'l-kudât" gibi saygın unvanlar ve nadiren "rahimehullah" ifadesini kullanması, dönemin ilmî geleneklerine bağlı saygılı bir tutum izlediğini gösterir.[70]

Şârihin, tekrara düşmemek için ileri-geri yönlendirmeler yapması ve değerlendirdiği rivâyetin diğer bâblarla ilişkisini kurmaya çalışması da eserin bütünlüğünü ve iç tutarlılığını artırmaktadır. Örneğin sık sık "Bu konuyu falanca yerde daha detaylı açıklayacağım" ya da "Bu konu hakkında daha önce söz geçmişti" gibi ifadeler kullanması, okuyucunun metni sistematik şekilde takip etmesine yardımcı olmaktadır.[71]

3. Şârihin Eleştirileri ve Kendisine Yöneltilen Eleştiriler

Müellif, geniş bir âlim yelpazesinden istifade etmekle birlikte, alanında otorite kabul edilen birçok isim hakkında eleştirilerde bulunmaktan çekinmemiştir. Şerhinde eleştirdiği âlimler arasında Müslim b. el-Haccâc (ö. 261/875), Ebû Hâtim, er-Râzî (ö. 277/890), Tirmizî (ö. 279/892), Tahâvî (ö. 321/933), İbn Hibbân (ö. 354/965), Dârekutnî (ö. 385/995), Hattâbî (ö. 388/998), Hâkim (ö. 405/1014), İbn Hazm (ö. 456/1064), Beyhakî (ö. 458/1066) ve İbn Abdilber (ö. 463/1071) yer almaktadır.[72]

Müellif, râvî ve rivâyetin sıhhati konusunda verilen hükümlere ve fıkhî meselelerdeki görüşlere yönelik itirazlarını açıkça dile getirerek, salt nakilci bir şârih çizgisinden uzaklaşmıştır. Ancak bu eleştirilerinde tahkir edici, çatışmacı veya hırçın bir üsluba rastlanmamaktadır. Nitekim, bazı nakillerden sonra "Bu söz taassubu yansıtmaktadır", "Bu görüş açıkça cehaletin eseridir" veya "Bunu ancak sahih bir anlayışa sahip olmayanlar ileri sürebilir" gibi görece sert ifadeler kullanılmış olsa da bu tür ifadelerin sayısı oldukça sınırlıdır.

Müellif, farklı itikâdî gruplara da açık ya da üstü kapalı eleştiriler yöneltmiştir. Örneğin, abdest alındığında günahların dökülmesi meselesinde Mürcie mezhebininin

[70] Bkz: Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm,* I, 186, 199, 303.
[71] Bkz: Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* I, 86, 211.
[72] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* I, 105, 121, 140.

görüşünü eleştirirken[73], kabir azabı konusunda "Mutezile'nin bir kısmı bunu kabul etmese de Ehl-i Sünnet'in görüşü kabir azabının varlığı yönündedir" diyerek duruşunu net biçimde ortaya koymuştur.[74] Müellif, eleştirdiği meselelerde deliller sunmakla birlikte karşıt görüşleri yeterince tartışmadan sonuca vararak ilmî ısrardan uzak bir yaklaşım sergilemektedir.

Öte yandan, eleştiriden çekinmeyen şârihin kendisi de zaman zaman hataları sebebiyle tenkit edilmiştir. Her ne kadar ilmi yetkinliği ve titizliği yüksek olsa da hiçbir âlim hata ve eksikliklerden tamamen münezzeh değildir. Moğultay, bazı açıklamalarında râvîleri karıştırmak, rivâyeti yanlış bir kaynaktan aktarmak, bir görüşün sahibini hatalı tespit etmek veya çelişkili ifadeler kullanmak gibi hususlarda şerhin muhakkikleri tarafından tenkit edilmiştir. Ayrıca muhakkik Abdulaziz Muhammed b. el-Mâcid, şârihin bazı açıklamalarını gereksiz uzatmalar olarak görmüş, kendisine cerh-tadil ifadeleri ve lügavî açıklamaları gereğinden fazla detaylandırdığı yönünde eleştiriler getirmiştir. Örneğin, Tirmizî'nin ifadelerine bu kadar yer verilmesini gereksiz bularak, bu tür açıklamaların daha çok *Sünen-i Tirmizî* şerhinde olması gerektiğini belirtmiştir.[75] Şerhin muhakkiklerinin işaret ettiği Moğultay'ın hatalarına dair bazı örnekler şöyledir[76]:

1. Üseyd b. Hudayr'dan nakledilen "Koyun sütü içtikten sonra abdest almayınız. Deve sütü içtikten sonra abdest alınız." hadisi: Müellif, bu rivâyetin Mizzî'nin *Tuhfetü'l-eşrâf* adlı etraf eserinde yer almadığını ancak *es-Sünen'*in nüshalarında mevcut olduğunu belirtmiştir[77]ancak rivâyet ilgili eserde bulunmaktadır.[78]

2. "Kadının Abdest Suyunun Artığı Kullanılabilir" bâbında İbn Abbâs'tan nakledilen hadisle ilgili şârih, râviler arasındaki semâ konusunda tereddüt ettiğinden, semâ'nın tasrih edildiği farklı bir isnâdı paylaşarak "Bu illet giderildi" demiştir.[79] Ancak aktardığı isnâdın metni farklıdır. *es-Sünen*'deki rivâyette şöyle denilmektedir: Hz. Peygamber'in hanımlarından biri bir kaptaki sudan gusletmiş, Hz. Peygamber o sudan abdest almak istediğinde hanımı, "Ey Allah'ın Resûlü, ben cünüp iken o kaptaki sudan

[73] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 67.
[74] Moğultay b. Kılıç, a.g.e., I, 183.
[75] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* Dâru Künûzi-İşbiliyâ, I, 46-53.
[76] Hadis eserlerinde şârihe yöneltilen eleştiriler üçüncü bölümde değerlendirilecektir.
[77] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* I, 517.
[78]Bkz. Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf,* Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1403/1983, I, 73.
[79] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 230.

guslettim" demiştir. Peygamber ise "Su necis olmaz" buyurmuştur. Şârih, rivâyetin bazı senedlerinde inkıta' bulunma ihtimalinden bahsettikten sonra Ebû Âvâne'nin *es-Sahîh*'inde semâ'ın açık olduğunu belirtmiştir.[80] Ancak bu isnâdla gelen metinde İbn Abbâs şöyle demektedir: "Meymûne bana Resûlullah ile aynı kaptan yıkandıklarını söyledi." Bu noktada değerlendirdiği iki metnin aslında farklı olduğu görülmektedir.

3. "Gusül ve Abdest İçin Gereken Su Miktarı" bâbında menkul hadiste müellif, râvilerden Yezîd b. Ebî Ziyâd eş-Şâmî ile Yezîd b. el-Kûfî'yi karıştırmıştır.[81] Bunlardan ilki zayıf râvî olarak bilinirken, diğeri daha güvenilir bir râvîdir. Bu karışıklığın kaynağı muhtemelen şârihin sıklıkla atıf yaptığı İbn Hibbân'ın her ikisini aynı kişi olarak zikretmesidir.[82]

4. Def-i hâcet sırasında kıbleye dönme yasağı hakkındaki rivâyet: Moğultay, Hz. Âişe'den nakledilen rivâyetin isnâdındaki râvinin Kesîr b. Salt olması gerekirken *el-Muhallâ'*da ismin yanlışlıkla İbn Ebî Salt olarak yazıldığını belirtmiştir.[83] Müellif, bu hatanın İbn Hazm'ın dikkatsizliğinden kaynaklanabileceğini düşünmüşse de aslında ismin *el-Muhallâ'*da belirttiği şekilde yer alması[84] hatanın müellifin kendi nüshasından kaynaklandığını düşündürmektedir.

5. *Deniz Suyuyla Abdest Alma* bâbında müellif, "Deniz cehennemdendir"[85] şeklinde merfû bir rivâyeti zikreder. İlginçtir ki bu rivâyeti öğrenmeden önce, Şam'a yaptığı bir yolculuk sırasında rüyasında bu konuda uyarıldığını, bu nedenle de bir süre denizden uzak durduğunu belirtir. Daha sonra bu rivâyetin müsned kaynaklarda yer aldığını görünce, Allah'a kendisini koruduğu ve rüyasını doğruladığı için hamd ettiğini ifade eder.[86] Şerhin muhakkiklerinden Abdulaziz Muhammed b. el-Mâcid, bu yaklaşımı eleştirerek, rüyanın şer'î bir delil olmadığını ve bir şârihin bunun gibi gayr-i ilmî gerekçelerle hüküm vermesinin doğru olmayacağını ifade etmektedir.[87] Bu örnek,

[80] Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye baskısında Ebû Âvâne yerine Ebû Ömer ismi geçmektedir. Mektebetü-İbn Abbâs baskısı Ebû Âvâne olarak zikretmiştir, bkz. I, 286.

[81] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 42.

[82] Bkz. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn,* Halep: Dârü'l-vaî, 1396, III, 99.

[83] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* I, 140.

[84] Bkz: İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-âsâr,* Beyrût: Dârü'l-fikr, I, 192.

[85] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* Beyrût: Müessesetü'r-risâle, (thk. Şuayb el-Arnaût), 1431, no: 17959; Hâkîm en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek*, 1439/2018, Sûriye: Dârü'l-Minhâc, Fiten 9018.

[86] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 265.

[87] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* II, 697.

Moğultay'ın bazen şahsî tecrübeleri ile metni zenginleştirdiğini ancak bu durumun modern akademik ölçütlerde eleştiriye açık bir durum olduğuna işaret etmektedir

6. "Topukları Yıkama" bâbında yer alan Süveyd b. Saîd'den gelen rivâyeti Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-evsât*'ından aktarmıştır[88] fakat rivâyet aslında *el-Mu'cemü'l-Kebîr*'de yer almaktadır.[89] Bu tür atıf hataları, müellifin genel titizliğiyle tezat oluştursa da insanî bir zaaf olarak değerlendirilmelidir. Ayrıca, klasik dönem eserlerine ait tüm nüshaların günümüze ulaşmadığı gerçeği de bu durumu açıklayıcı bir etken olarak göz önünde bulundurulmalıdır.

Sonuç olarak, Moğultay'ın hayatı ve yaşadığı ilmî ortam onun şerh anlayışını derinden etkilemiş; eserini hem rivâyet ilmi hem de fıkhî yorum bakımından zengin ve özgün kılmıştır. Bu tür kusurlar, müellifin ilmî kimliğini ve şerhin kaynaklık yönünü gölgelememektedir. Eser, hadis ilmi tarihinde önemli bir basamak olup, sonraki araştırmacılar ve muhakkikler için değerli bir kaynak olarak kabul edilmektedir.

[88] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm,* I, 387.

[89] Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415/1994, VIII, 346.

İKİNCİ BÖLÜM

ŞERHİN KAYNAKLARI

Bu bölümde şârihin yazılı ve şifâhî kaynakları kullanarak bilgi edinme ve aktarma sürecindeki yaklaşımı ele alınacaktır. Öncelikle, şârihin kaynak gösterme ve atıf usulleri incelenecek, ardından, eserde kullanılan yazılı kaynakların yanı sıra, rivâyetlerin ve sözlü geleneğin nasıl değerlendirildiği ortaya konacaktır. Bu inceleme hem metnin ilmî temelini hem de şârihin kaynaklarla kurduğu ilişkiyi daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

I. ŞÂRİHİN KAYNAK KULLANIM YÖNTEMİ VE METİNLE İLİŞKİSİ

Şârihin atıfları, yalnızca aktarılan bilgilerin kaynağını göstermekle kalmayıp, onun ilmî yöntemi ve kaynaklara yaklaşım tarzı hakkında da önemli ipuçları sunar. Bu yöntemler, şerhin sadece metinsel güvenilirliğini değil, aynı zamanda klasik kaynaklarla kurduğu irtibat ve metodolojik tercihlerinin mahiyetini de anlamaya imkân verir. Bu bağlamda, şârihin kaynak gösterme biçimleri, kullandığı nakil lafızları, aktarımlar üzerindeki tasarrufları gibi yöntemleri dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Aşağıda bu hususlar, belirli başlıklar altında ele alınacaktır.

A. Şârihin Kaynak Gösterme Yöntemi ve Atıf Biçimleri

Şârihin kaynak gösterme yöntemi kendine özgü bir üsluba sahiptir. Bu üslup, hem kaynak ve müellif adlarının kullanımıyla ilgili farklılıklar barındırmaktadır hem de kaynaklara doğrudan ve dolaylı yollardan başvurmasının bir karışımını yansıtmaktadır.

1. Kaynak Gösterme Üslubu

Şârihin eserinde yoğun bir şekilde iktibasa başvurması, ilk bakışta onun kaynak zenginliğini ve ilmî donanımını ortaya koymaktadır. Bu yaklaşım, şerhin sağlam temellere dayandığını ve farklı kaynakları incelediğini gösterir. Ancak kaynak kullanım yalnızca kaynakların sayısıyla değil, aynı zamanda bu kaynakların doğru ve eleştirel bir şekilde değerlendirilmesi anlamına gelir ki bu da metnin ilmî değerini artırır.

Şârih genellikle hem eserin hem de müellifin adını birlikte zikretmekle birlikte, bazı yerlerde yalnızca müellifin adını ya da sadece eser adını kullanmakla yetinmiştir. Bu durum, özellikle hadis ilmi alanında belli bir deneyime sahip okuyucular için yeterli

olmakla birlikte genel okuyucu için kaynak takibini zorlaştırmaktadır. Şârihin kullandığı ifadeler arasında "Ebû Nuaym kitabında şöyle dedi"[90], "İbn Battâl kitabında şöyle dedi"[91], "Sâhibü's-Sıhâh" şöyle demiştir"[92] ve "*el-Cemhere*'de şöyle geçmektedir"[93] gibi atıflar yer almaktadır. Bu tür kısa referanslar, bazen metin içerisindeki bağlantının net anlaşılmasını güçleştirmektedir.

Dikkat çeken diğer bir husus ise şârihin bazı müellifleri bugün için yaygın olmayan künye veya nisbeleriyle zikretmesidir. Mesela, Tâberânî için "Ebü'l-Kâsım"[94], Nesâî için "Ebû Abdurrahman"[95], İbn Hazm için "Ebû Muhammed el-Fârisî"[96], Hâkim için "Ebû Abdullah"[97], İbn Abdilber için "Ebû Ömer"[98], Müslim b. Haccâc için "el-Kuşeyrî"[99], İbn Adî için "Ebû Ahmed el-Cürcânî"[100], Dârekutnî için ise "Ebü'l-Hasan el-Bağdâdî"[101] gibi nisbe ve künyeleri tercih etmiştir. Dolayısıyla bu tarz kullanımlar sebebiyle şerhin daha çok hadis literatürüne hâkim okuyucu kitlesine hitap ettiği söylenebilir.

Örneğin, bir yerde "Ebû Ubeyd *Kitâbü't-Tahûr*'da şöyle söyledi"[102] ifadesini kullanan şârih, başka bir yerde aynı kişiyi "İbn Sellâm *Kitâbü't-Tahûr*'da dedi ki"[103] şeklinde anmaktadır. Ancak daha sonra "Ebû Ubeyd b. Sellâm *Kitâbü't-Tahûr*'da dedi ki"[104] ifadesiyle, bu iki atfın aynı kişiye ait olduğu açıkça ortaya konmaktadır. Bu durum, şârihin kaynak isimlendirmede farklılıklar olduğunu gösterirken ilerleyen bölümlerde yapılan açıklamalar okuyucunun kafasındaki soru işaretlerini gidermektedir. Bu örnekteki gibi metin içinde başlangıçta nispeten belirsiz bırakılan bilgiler ilerleyen bölümlerde daha belirgin hale gelmektedir. Ayrıca Ebû Hanîfe, Ebû

[90] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 48.
[91] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* II, 390.
[92] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 72.
[93] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 118.
[94] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 38.
[95] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 346.
[96] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 472.
[97] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 58.
[98] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, II, 491.
[99] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 44.
[100] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, II, 10.
[101] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 286.
[102] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 287.
[103] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 354.
[104] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 424.

Dâvud gibi birden fazla kişinin aynı künyeyi taşıdığı durumlarda müellifin kastettiği kişi ve eser hemen anlaşılamayabilir.[105] Şârihin bu yaklaşımı, alan bilgisine işaret etmekle birlikte eserin anlaşılırlığını olumsuz etkilemektedir.

Eser isimlerinde de benzer şekilde farklılıklar mevcuttur. Örneğin, *Beyânü'l-Vehm ve'l-îhâm* adlı eseri "*el-Vehm ve'l-îhâm*"[106], *Esmâü'l-müdellisîn* adlı eseri "*el-müdellisîn*"[107], *el-Münferidât vel-vuhdân* adlı eseri "*el-vuhdân*"[108] olarak kısaltmıştır. Aynı şekilde, *Târîhu'l-Mevsılî* ve *Târîhu'l-Cezeriyyîn* adlı eserleri "*Tabakâtü'l-Mevsîli*"[109] ve "*Tabakâtü'l-Cezeriyyîn*"[110] olarak zikretmiştir. Daha dikkat çekici bir örnek olarak, *et-Taʿdîl ve't-tecrîh li-men harrece lehû'l-Buhârî fi'l-Câmiʿi's-Sahîh* adlı eseri, *"İsnâdu ricâli'l-Buhârî"*[111] şeklinde özetlemiştir. Şârihin eser ve müellif adlarını daha sade ve farklı aktarmasından kaynaklanan bu çeşitlilik, doğru kaynağın tespiti açısından okuyucunun hadis literatürüne dair ileri seviyede bilgi sahibi olmasını gerektirmektedir.

2. Doğrudan ve Dolaylı Kaynak Kullanımı

Moğultay, eserlerinde kaynaklara atıf yaparken, doğrudan ve dolaylı olmak üzere farklı yöntemler benimsemektedir. Bu yöntemlerin analizi, onun birincil ve ikincil kaynaklara yaklaşımı hakkında önemli veriler sunmaktadır. Şârih, kaynaklara atıf yaparken çoğunlukla açık ve belirgin ifadeler kullanmaktadır. Bu yaklaşım, onun ilgili eserlerden bizzat faydalandığını düşündürmektedir. Örneğin, "Ebû Ubeyd Kitâbü't-Tahûr'da dedi ki" ya da "el-Cemhere'de şöyle geçmektedir" gibi ifadeler, bilgiyi asıl kaynaktan aldığı izlenimi vermektedir. Bununla birlikte Moğultay'ın kaynak kullanımı yalnızca doğrudan alıntılarla sınırlı kalmamakta, kimi zaman farklı sebeplerle dolaylı kaynak kullanımına da başvurmaktadır.

[105] Şerhte Ebû Hanîfe ed-Dineverî (ö. 282/895) ile Ebû Hanîfe Nu'man b. Sâbit (ö. 150/767) ve Ebû Dâvud et-Tayâlisî (ö. 204/819) ile Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/889) kaynak olarak zikredilmekte ancak her zaman kimliği net ifade edilmemektedir. Bkz: Moğultay b. Kılıç, *el-İʿlâm*, 39,108.

[106] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, II, 62.

[107] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, III, 145.

[108] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 45.

[109] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, II, 241.

[110] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 80.

[111] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 49.

Şârih bazen belirli bir kaynak zikretmek yerine muğlak ve genel ifadeler kullanmaktadır. "Asrımızın bazı müftîleri", "müteahhir ulemâdan bazıları", "meşâyihimizden kimileri" ya da "bazı Zâhirîler" gibi tanımlamalar, spesifik kaynak göstermeksizin genel bir gruba işaret eder. Bu yaklaşım, doğrudan isim vermekten kaçınmanın yanı sıra, dönemin ilmî ortamına ve tartışmalarına gönderme yapma amacı taşıyabilir.

Şârihin eserinde dolaylı kaynak kullanımında bir diğer önemli yöntemi, ara kaynakların açıkça belirtilerek aktarılmasıdır ancak bu tür örneklerin sayıca sınırlı ve nadir olduğu gözlemlenir. Özellikle Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine ilişkin rivâyetlerde, talebeleri başta olmak üzere onun görüşlerini farklı ilmî çevrelerde derleyip sistemleştiren Merrûzî (ö. 292/905), Hallâl (ö. 311/923), Beyhakî (ö. 458/1066), İbn Teymiyye (ö. 728/1328) gibi alimlerin eserlerinden nakiller yaptığı dikkat çeker.[112] Bu alimler, Ahmed b. Hanbel'in mezhep görüşleri ve hadis değerlendirmelerini çeşitli eserlerinde muhafaza etmiş ve yorumlamışlardır. Şârih, bu farklı kaynakları kullanarak Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine daha sağlam ve kapsamlı bir zeminde atıfta bulunmuş, böylece onun ilmî mirasından istifade etmiştir. Bunun yanı sıra Kitâbü'l-ayn müellifinin -Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791)- sözünü İbn Yûsuf b. es-Sikkît'in (ö. 244/858) *el-Islâh*'ından, İbnü'l-A'râbî'nin (ö. 231/846) sözünü Ebû Ubeyd el-Herevî'nin (ö. 401/1011) *Kitâbü'l-ğarîbeyn* adlı eserden nakletmiştir.[113] Ara kaynak kullanımının bu denli sınırlı olması, şârihin asıl kaynaklara kolayca ulaşabildiğini ve mümkün mertebe bu kaynakları doğrudan kullanmaya çalıştığını düşündürmektedir.

Şârih bazen de ara kaynaktan aldığı bir bilgiyi, o kaynağı zikretmeden nakleder. Bu durum, okuyucuda bilginin asıl kaynaktan alındığı izlenimi oluşturur. "Metin Üzerindeki Tasarruflar" bölümde ayrıntıları ele alınacağı üzere, şârih nemîme bahsinde İmam Gazzâlî'nin (*ö. 505/1111*) *İhyâu ulûmi'd-dîn* adlı eserinden bir alıntı yapmaktadır ancak bu alıntının doğrudan *İhyâ*'dan değil, Nevevî'nin *(*ö. 676/1277*) el-Minhâc*'daki özetinden aktarmış olduğu anlaşılmaktadır. Zira şârih, ilgili bölümü Gazzâlî'ye ait özgün metinden değil, Nevevî'nin özetleyerek sunduğu biçimiyle nakletmiş buna

[112] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 290, 338; III, 447.

[113] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, III, 264, 588.

rağmen Nevevî'ye herhangi bir atıfta bulunmamıştır. Bu durum, kullanılan ifadelerin Nevevî'nin metniyle birebir örtüşmesinden anlaşılmaktadır.[114]

Benzer şekilde teyemmüm bahsinde şârih, Mâlik, Şâfiî, Ebû Yûsuf ve Züfer'in görüşlerini herhangi bir kaynak belirtmeden "kale" ifadesiyle aktarmaktadır. Şârih'in bu görüşleri doğrudan asıl kaynaklardan değil, muhtemelen İbn Abdilber'in *et-Temhîd* adlı eserinden almıştır. Zira hem şahısların sıralanışı hem de onlara atfedilen görüşler, *et-Temhîd*'deki ifadelerle birebir örtüşmektedir.[115] Aynı metinsel aktarım, Aynî tarafından da yapılmış ve O, Moğultay'ın "Bu, Ebû Hanîfe ve Muhammed'in sözüdür" şeklindeki ifadesinin aslında İbn Abdilber'e ait olduğunu açıkça belirtmiştir.[116]Bu durum, şârihin kaynak kullanımında zaman zaman doğrudan atıf yapmadan, başka eserlerde yer alan bilgileri kendi metnine dahil ettiğini göstermektedir. Bu yöntemler, onun kaynakları kullanma biçiminin her zaman açık ve standart olmadığını göstermektedir.

Bunların yanı sıra şârihin kaynak kullanımı, aktardığı bilginin bir kaynağa aidiyetini kesin olarak gösteren veya kaynağının tam olarak bilinmediğini ifade eden özel lafızlarla da çeşitlenmektedir. Bu bağlamda "kale", "zekera", "ravâhu" gibi cezm sîgaları ile "an", "hukiye", "ruviye" ve "süile" gibi temrîz sîgaları kullanarak, aktardığı bilginin doğruluğuna dair okuyucuya bilgi vermektedir. Özellikle Ebu Hanife'ye ait görüşlerin naklinde "an" lafzının yoğun olarak kullanılması dikkat çekicidir. Zira Ebu Hanife'nin kendi yazılı eserleri mevcut olmayıp görüşleri talebeleri ve sonraki müntesipleri tarafından derlenmiştir. Dolayısıyla şârih, Ebu Hanife'nin görüşlerini metnine dahil etmekle birlikte, bu bilgilerin ona aidiyetinin kesin olmadığını zımnen hissettirir. Şârihin bu ihtiyatlı tutumu taşıdığı ilmî sorumluluğu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu yöntem, onun sadece bilgi aktaran bir nakilci değil, aynı zamanda bilgiyi eleştirel bir süzgeçten geçiren bir müellif olduğunu göstermektedir.

B. Şârihin Metne Müdahalesi ve Eleştirel Yaklaşımı

Şarihin naklettiği metinlere yaklaşımı, sadece pasif bir aktarımla sınırlı kalmayıp aynı zamanda eleştirel tutum ve birtakım tasarruflar içermektedir. Bu durum, hem

[114] Nevevî'nin metni ile *el-İ'lâm*'daki metni karşılaştırmak için bkz: Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Sahîh-i Müslim*, Beyrût: Dârü İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, II, 113.

[115]İbn Abdilber, *et-Temhîd*, Londra: Müessesetü'l-Furkan li't-Türâsi'l-İslâmî, 1439/2017, XII, 266.

[116] Aynî, *Umdetü'l-kârî,* Beyrût: Dârü'l-fikr, IV, 7.

alıntıları sadeleştirme ve yeniden düzenleme eğiliminde hem de naklettiği bilgileri ve kaynakları kontrol etme tavrında açıkça görülmektedir.

1. Metin Üzerindeki Tasarrufları

Şârihin çoğu zaman kısa pasajlar hâlinde nakil yaptığı görülmektedir. *el-Mektebetü'ş-Şâmile* üzerinden yapılan taramalarda, bu kısa iktibasların ilgili kaynaklarda birebir tespit edilememesi dikkat çekicidir. Bunun nedeni, şârihin ifadeleri sadeleştirerek vermesi olabilir. Öte yandan, uzun pasajlar için "intehâ" veya "kelâmuhû intehâ" gibi ifadeler kullanması, doğrudan iktibas yaptığını düşündürür. Ancak içerik karşılaştırmaları, şârihin bazı durumlarda alıntıların anlamını değiştirmeden yeniden düzenlediğini ortaya koymaktadır. Şârihin yaptığı tasarrufları daha iyi görmek için uzun iktibaslar üzerinden örnekleme yapmak faydalı olacaktır. Nitekim, *İhyâu ulûmi'd-dîn* ve *Şerhu Meʿâni'l-âsâr* gibi kaynaklardan yaptığı aktarmalar bu konuda açıklayıcıdır.

Şârih nemîme bahsinde, metni aslında Nevevî'nin (ö. 676/1277) aracılığıyla almış olmasına rağmen doğrudan İmam Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâu ulûmi'd-dîn* adlı eserine atıf yaptığı pasaj şu şekildedir:

"اعلم أن اسم النميمة إنما يطلق في الأكثر على من ينم قول الغير إلى المقول فيه كما تقول فلان كان يتكلم فيك بكذا وكذا وليست النميمة مختصة به بل حدها كَشْفُ مَا يُكْرَهُ كَشْفُهُ سَوَاءٌ كَرِهَهُ الْمَنْقُولُ عَنْهُ أَوِ الْمَنْقُولُ إِلَيْهِ أَوْ كَرِهَهُ ثَالِثٌ وسواء كان الكشف بالقول أبو بِالْكِتَابَةِ أَوْ بِالرَّمْزِ أَوْ بِالْإِيمَاءِ وَسَوَاءٌ كَانَ الْمَنْقُولُ مِنَ الْأَعْمَالِ أَوْ مِنَ الْأَقْوَالِ وَسَوَاءٌ كَانَ ذَلِكَ عَيْبًا وَنَقْصًا فِي الْمَنْقُولِ عَنْهُ أَوْ لَمْ يَكُنْ بَلْ حَقِيقَةُ النَّمِيمَةِ إِفْشَاءُ السِّرِّ وَهَتْكُ السِّتْرِ عَمَّا يُكْرَهُ كَشْفُهُ بَلْ كان ما رآه الإنسان من أحوال الناس مما يكره فَيَنْبَغِي أَنْ يَسْكُتَ عَنْهُ إِلَّا مَا فِي حِكَايَتِهِ فَائِدَةٌ لِمُسْلِمٍ أَوْ دَفْعٌ لِمَعْصِيَةٍ كَمَا إِذَا رَأَى مَنْ يَتَنَاوَلُ مَالَ غَيْرِهِ فَعَلَيْهِ أن يشهد به مراعاة لحق المشهود له فأما إذا رآه يخفي مالا لنفسه فذكره فهو نميمة وإفشاء للسر فإن كان ما ينم به نقصاً وعيباً في المحكي عنه كان قد جمع بين الغيبة والنميمة فالباعث عَلَى النَّمِيمَةِ إِمَّا إِرَادَةُ السُّوءِ لِلْمَحْكِيِّ عَنْهُ أَوْ إِظْهَارُ الْحُبِّ لِلْمَحْكِيِّ لَهُ أَوِ التَّفَرُّجُ بِالْحَدِيثِ وَالْخَوْضُ فِي الْفُضُولِ وَالْبَاطِلِ

وَكُلُّ مَنْ حملت إليه النميمة وقيل له إن فلاناً قال فيك كذا وكذا أو فعل في حقك كذا أو هو يدبر في إفساد أمرك أو في ممالأة عدوك أو تقبيح حالك أو ما يجري مجراه فعليه ستة أمور"[117]

"Bil ki nemime ismi başkasının sözünü aleyhinde konuştuğu kişiye nakletmesi için kullanılır. O kişiye gider ve "Falan adam senin hakkında şöyle şöyle konuşuyor"

[117] Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn,* Beyrût:Darü'l-ma'rife, 1431, III, 156.

dersin. Ancak nemime sadece bu değildir; nemimenin tarifi hoşa gitmeyecek bir şeyi açığa çıkartmaktır; isterse söyleyenin isterse hakkında söylenenin ya da üçüncü bir kişinin hoşuna gitmesin. Bu açığa çıkaranın sözle, yazıyla, işaretle, imayla olması birdir, kişinin sözleri, fiilleri ya da kendisinde bulunan bir eksiklik ve ayıp hakkında olması da aynıdır.

Nemimenin hakikati sırrı ifşa etmek ve belirtilmesinden hoşlanılmayan bir şeyin üstündeki perdeyi kaldırmaktır. Kişinin insanların hali hakkında görüp de hoşuna gitmeyen şey konusunda susması gerekir. Ancak bir müslümanın faydasına olacak ya da bir musibeti def edecek şey konusunda konuşmalıdır. Bir başkasının malının çalındığını gördüğünde bunu haber vermesi ve onun hakkını gözetmesi gibi. Ancak kendi malının çalındığını görüp haber vermesi nemimedir ve sırrı ifşa etmek olur. Eğer bir kişide bulunan ayıp ve eksikliklerinden başkasına bahsediyorsa hem gıybet hem nemime yapmış olur. Birini nemimeye teşvik eden ya hakkında konuşulan hakkında kötülük istemektedir ya konuştuğu kişiye sevgisini göstermek istemektedir ya da boş fuzuli konuşmalara dalmaktadır. Kime bir söz taşınır da falanca senin hakkında şunları söyledi ya da şunları yaptı denirse ya da senin işini ifsad etmek için şu tedbirleri alıyor, düşmanına yardım ediyor, seni kötü gösteriyor gibi laflar söylerse ona şu altı şeyi yapmak düşer.

Yukarıdaki paragraf, *İhyâu ulûmi'd-dîn*'de geçen orijinal metnin bir bölümü olup, Moğultay yalnızca altı çizili kısımlara şerhinde yer vermiştir. Görüldüğü üzere, metnin bazı cümleleri *el-İ'lâm*'da yer almamaktadır. Metnin devamında İmam Gazzâlî, başkası hakkında söz taşınması halinde izlenmesi gereken altı ilkeyi sıralamaktadır. Örneğin, nemmâmın fasık olduğunu ve sözünün doğrulanmaması gerektiğini belirttikten sonra bunu Hucûrât sûresi 6. âyetle destekleyerek bu kişinin sözünün reddedilmesi gerektiğini ifade eder. Nevevî ve ondan alıntı yapan Moğultay ise bu delil gösterme kısmını metnine almamıştır. Genel olarak incelendiğinde, *el-İhyâ*'daki orijinal konunun dayanakları olan âyet ve hadislerin Moğultay tarafından metne eklenmediği, ifadelerin de daha sade ve özlü bir şekilde aktarıldığı görülmektedir. Sadeleştirme şekline örnek olarak son cümleyi gösterebiliriz:

وَكُلُّ مَنْ حملت إليه النميمة وقيل له إن فلاناً قال فيك كذا وكذا أو فعل في حقك كذا أو هو يدبر في إفساد أمرك أو في ممالأة عدوك أو تقبيح حالك أو ما يجري مجراه فعليه ستة أمور

Bu cümle *el-İ'lâm*'da şöyle geçmektedir:

فكل من حملت إليه نميمة، وقيل له: فلان يقول فيك، أو يفعل فيك كذا، فعليه ستة أمور

Buna göre ibarede mana değişikliğine sebep olacak bir değişiklik bulunmamakla birlikte basit lafız farklılıkları mevcuttur.

"Selam Vermeden Namazı Bitirme" bahsinde Tahâvî'den yaptığı alıntıda genel olarak ona bağlı kalmakla birlikte belirgin farklılıklar göze çarpmaktadır. Şârih, Tahâvî'nin detaylı açıklamalarını, delil olarak sunduğu bazı hadisleri ve meseleye dair farazî soru-cevapları ya atlamış ya da özetleyerek aktarmıştır. Ayrıca, rivâyetlerin bir kısmını Tahâvî'nin aksine isnâdsız ya da daha kısa isnâdlarla nakletmesi dikkat çekicidir.[118] Bu durum, şârihin metni sadeleştirme eğilimi ve bazen kaynakların aktarımında tercih ettiği pratik yöntemler hakkında bilgi vermektedir.

2. Kaynakların Teyid ve Tenkidi

Şârihin kaynak kullanımına dair en önemli özelliklerden biri de naklettiği bilgileri teyit etmek için kaynaklara doğrudan müracaat etmesidir. Bazı durumlarda "Bu bilgiyi o kitapta bulamadım" şeklindeki ifadeleriyle metin kontrolü yaptığını açıkça ortaya koyar. Örneğin, "Zaman Sınırı Koymadan Mestler Üzerine Meshetmek" bâbında şöyle der: "Hâfız el-Kuşeyrî, Nesâî'nin bunu tahric ettiğini ve bu rivâyetin Mâlikî mezhebi için hüccet olduğunu söylemiştir. Ben ise bu hadisi ne *es-Sünenü'l-kebîr*'de ne de *es-Sünenü's-sağîr*'de bulabildim."[119]

Bu tür ifadeler, şârihin metodolojik titizliğini gözler önüne serer. Nitekim Buhârî'nin *el-Câmiʿu's-sahîh'i*, Tirmizî ve Nesâî'nin *es-Sünen'leri*, Taberî'nin *el-Müzeyyel'i* ve İbn Asâkir'in *el-Etrâf'ı* gibi eserlerin farklı nüshalarına da baktığını belirtmesi bu yaklaşıma delildir. Örneğin, Mizzî'nin bir hatasına işaret ederek şöyle der:

"Mizzî, Ukbe hadisini İbn Mâce'nin *Kitâbü't-tahâre* bölümünde tahric ettiğini söylemiştir fakat bu bir yanılgı gibi duruyor. Çünkü ben *es-Sünen*'in çeşitli nüshalarını kontrol ettim ama bu hadisi orada göremedim."[120] Bu örnek, şârihin sadece kaynak

[118] Karşılaştırmak için bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 56. Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, Beyrût: Âlemü'l-kütüb, 1414/1994, I, 273.

[119] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* II, 140.

[120] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, II, 140.

vermekle kalmayıp aynı zamanda kaynakları kritik ettiğini, gerektiğinde hata veya eksiklikleri de ortaya koyduğunu gösterir. Şerhteki bu detaylar, eserin ilmî güvenilirliğini artırmaktadır. Aynı zamanda okuyucuya, alıntıların sadece pasif aktarım olmadığını, aktif bir eleştirel sürecin parçası olduğunu gösterir.

II. ŞERHİN YAZILI KAYNAKLARI

Eserde toplam 452 kaynak tespit edilmiştir. Bu kaynakların dağılımına bakıldığında %30'unu rivâyet eserleri/musannefler ile yine aynı oranda (%30) ricâl, târih ve tabakât türü eserler oluşturmaktadır. Bu kaynakların %13'lük kısmını diğer hadis ilimleriyle ilgili eserler oluştururken, geriye kalan %27'lik pay ise farklı ilim dallarındaki eserlere aittir. Bu diğer ilimlere ait kaynaklar içinde fıkıh eserleri %9, lügat eserleri %7, tefsir eserleri %3'lük bir orana sahiptir.

Bu dağılımın sebebi Moğultay'ın, şerh edeceği rivâyetin isnâd analizine odaklanması ve konuyla alakalı diğer rivâyetleri mümkün mertebe eserinde zikretme gayretinden kaynaklanmaktadır. *el-İʿlâm*'da rivâyetlerin sıhhatini tespit etmeye yönelik kaynakların (hadis, ricâl ve tabakât) toplam oranının %73'e ulaşması, eserin bu yönüne verilen önemi ortaya koymaktadır. Bu eserler içinde hadis metnini anlamaya yönelik garîbü'l-hadis, ihtilâfü'l-hadis türü eserler bulunmaktaysa da bunların sayısı azdır.

Moğultay'ın *Sahîh-i Buhâri* şerhi olan *et-Telvîh*'te ise aynı kategorideki kaynakların oranı %49, diğer alanlara ait kaynakların oranı %51 olarak tespit edilmiştir.[121]Bu fark, Moğultay'ın *el-İʿlâm*'da sened incelemesine daha fazla ağırlık verdiğini, buna karşın *et-Telvîh*'te ise metni anlamaya yönelik bir şerh yazdığını göstermektedir. *el-İ'lâm*'ın tespit edilen yazılı kaynakları genel olarak şu ana başlıklar altında tasnif edilebilir:

A. Hadis Eserleri

Eserde, hadis ilimlerinin alt dallarının her birini kapsayan zengin bir kaynak kullanımı gözlemlenmektedir. Şârih, başta musannefler olmak üzere, şerh, zevâid, etrâf,

[121] Hind b. Muhammed Salih bir makalesinde *et-Telvîh*'in kaynaklarını incelemiş ve hadis eserleri (%41) ile tarih/tabakât türü eserlerin (%8) tüm kaynaklara oranını %49 olarak tespit etmiştir. Bkz: "Mevâridü'l-Hafız Moğlutay fî kitâbihi et-Telvîh ilâ şerhi'l-Câmii's-Sahîh", *el-Mecelletü'l-Arabiyyeti li'l-Ulûm ve neşrü'l-Ebhâs*, 2018.

garîbü'l-hadîs, nâsih ve'l-mensûh, ilel ve usûl gibi farklı hadis ilimlerine dair eserlerden geniş ölçüde istifade etmiştir. Bu yönüyle şerh, yalnızca bir metin açıklaması olmanın ötesine geçmekte; hadis literatürünün önemli unsurları barındıran kapsamlı bir çalışma hüviyeti kazanmaktadır. Özellikle musannef eserler, müellifin rivâyetlerin tahrici, şâhid ve mütâbi rivâyetlerin tesbiti gibi süreçlerde başvurduğu temel kaynak grubunu oluşturmaktadır. Şârihin, bir rivâyeti farklı sened ve lafızlarıyla çeşitli kaynaklardan nakletmeye özen göstermesi, rivâyet bütünlüğü ve delil çeşitliliğine verdiği önemi göstermektedir.

Bu bağlamda en çok başvurulan kaynaklar arasında *Kütüb-i Sitte* ile *Sahîh-i İbn Huzeyme*[122], *Sahîh-i İbn Hibbân*[123], *Müstahrec-i Ebî Avâne*[124] gibi sahih hadisleri derleyen eserler ön plana çıkmaktadır. Şerh edilecek rivâyet bu kaynaklarda geçmediği takdirde Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) *el-Muvatta*'ı[125]Humeydî'nin (ö. 219/834) *el-Müsned*'i[126] ve İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Musannef*'i[127] Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsned*'i[128], Dârimî'nin (ö. 255/869) *el-Müsned*'i[129], Bezzâr'ın (ö. 292/905) *el-Müsned*'i[130], Taberânî'nin (ö. 360/971) *Mu'cem*'leri[131], Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *es-Sünen*'i[132] gibi klasik musannef kaynaklara atıf yapan şârih mümkün mertebe rivâyetler arası lafız farklılıklarına da dikkat çekmektedir. Bunlara ek olarak, güzel ahlak ve âdâb gibi belli konulara ait rivâyetleri derleyen Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Edebü'l-müfred*'i[133], Nesâî'nin (ö. 303/915) *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*'si[134]ve Ebû Mûsâ el-Medînî'nin (ö. 581/1185) *et-Terğîb ve't-terhîb*'i[135] gibi eserler de yer yer atıf yapılan kaynaklar arasındadır.

[122] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 46.
[123] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 45.
[124] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 50.
[125] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 63.
[126] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 109.
[127] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 51.
[128] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 52.
[129] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 37.
[130] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 53.
[131] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 55.
[132] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 38.
[133] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 518.
[134] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 21.
[135] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 422.

Mürsel ve garîb rivâyetleri ihtiva eden Ebû Dâvûd es-Sicistânî'nin (ö.275/889) ve İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) *el-Merâsîl*'leri[136], Dârekutnî'nin (ö. 385/9959) *el-Efrâd*'ı[137], ve İbn Ebî Âsım'ın (ö. 287/900) *Kitâbü'l-âhâd ve'l-mesânî*'[138]si gibi eserler ise hadislerin râvi zincirlerini anlamada destekleyici niteliktedir. Ayrıca İbn Asâkir'in (ö. 571/1175) *el-Etrâf*'[139]ı ve Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tuhfetü'l-eşrâf*'[140]ı gibi zevâid ve etrâf literatürüne ait kaynaklar da şârihin tahric faaliyetini besleyen yardımcı kaynaklardandır.

Şerh yazan bir müellifin önceki şerhlerden istifade etmemesi pek mümkün değildir. Moğultay'ın da önceki şerh literatüründen istifade ettiği açıktır. Özellikle Begavî'nin (ö. 317/929) hadisleri kısa açıklamalarla sunan *Şerhu's-sünne*'si[141], Hattâbî'nin (ö.388/998) *Me'âlimü's-sünen*'i[142], İbn Abdilber'in (ö. 463/1070) *el-Muvatta* rivâyetlerini açıklamaya yönelik kaleme aldığı *et-Temhîd*[143] ve el-*İstizkâr*'ı[144] ve İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) fıkhî yorum ağırlıklı *Ârizatü'l-ahvezî*'si[145] gibi klasik şerhlerden alıntılar yapılmıştır. Ancak bu atıflar genellikle eser adı yerine müellif künyesi ile yapılmakta, örneğin "*et-Temhîd*'de şöyle geçer" ifadesi yerine "Ebû Ömer/İbn Abdilber dedi ki" şeklinde zikredilmektedir.

Örneğin, "İkindi Namazını Muhafaza Etmek" bâbında "fi'l-bâbi hadis" dedikten sonra konuyla ilgili rivâyetleri sıralar ve "Ümmü'l-Müminin Hafsa hadisini Ebû Ömer sahih senedle nakleder ve der ki: Hadisin mevkuf olması ve metninde geçen vav harfinin varlığı konusunda ihtilaf ettiler. (Hafsa) Mushafını yazan kâtibine âyet geldiğinde "Orta namazı ve ikindi namazını muhafaza edin" yazmasını emretti ve bunu Hz. Peygamber'e ref etti. (Ebû Ömer dedi ki) Hişam, Cafer b. İyas'dan, o bir adamdan ve o adam Sâlim'den rivâyet etti ve "vav" demeyerek 'Orta namazı -ikindi namazını-" dedi.[146]

[136] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 453; II, 424.
[137] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 288.
[138] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 282.
[139] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 75.
[140] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, II, 43.
[141] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 45.
[142] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* I, 442.
[143] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 452.
[144] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 452.
[145] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 52.
[146] Moğultay b. Kılıç, a.g.e., II, 491. Ayrıca bkz. İbn Abdilber, *et-Temhîd*, Londra: Müessesetü'l-Furkan li't-Türâsi'l-İslâmî, 1439/2017, III, 369.

Hadislerin sened ve metin yönünden tahliline önem veren şârih, yorumlarında hadis usûlü ve müşkilü'l-hadîs gibi alanlarda kaleme alınmış birçok temel kaynaktan da faydalanmıştır. Garîb kelimelerin açıklanmasına yönelik ilk eserlerden Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) ve Hattâbî'nin (ö. 388/998) *Garîbü'l-hadis*'leri[147] ile Kadî İyâz'ın (ö. 544/1119) *Sahîhayn* ve *el-Muvatta*'da geçen kelimeleri izah ettiği *Meşârikü'l-envâr*'ı[148], şârihin lügavî analizlerde başvurduğu temel kaynaklar arasında yer alır. Örneğin, "Evlerin Belli Bir Bölümünü Mescid Edinmek" başlığında Mahmud b. Rebîʿ el-Ensârî tarafından nakledilen rivayette geçen الخزيرة kelimesini açıklarken şöyle der: "İbn Kuteybe'nin *el-Garîb*'inde bunun un ve yağdan yapılan bir çorba olduğu ifade edilir."[149]

Ayrıca, el-Esrem (ö. 261/874) ve İbn Şâhîn'in (ö. 385/995) nesh konusuna dair kaleme aldıkları *en-Nâsih ve'l-mensûh*[150] adlı eserleri ile Hâkim en-Nisâbûrî'nin (ö. 405/1014) hadis kabul kriterlerini tartıştığı *el-Medhal*'i[151] de bu bağlamda dikkate değerdir. Örneğin, "Tenasül Uzvuna Dokunmak" bâbında yer alan Ebû Eyyüb'ten nakledilen bir rivâyetin farklı lafızlarını, İbn Şâhîn'in *en-Nâsih*'inden aktarmakta ve varyantlar arasındaki anlam farklılıklarına dikkat çekmektedir.[152] Bu yaklaşım, hadislerin hem senedlerini hem de metin farklılıklarını karşılaştırmalı olarak değerlendirme çabasının bir göstergesidir.

Bunların yanında, hadisler arasında çelişkili gibi görünen rivâyetleri uzlaştırmaya çalışan Tahâvî'nin (ö. 321/933) *Müşkilü'l-âsâr*'ı[153] ile mezheplerin delillerini mukayeseli şekilde ele alan İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 579/1200) *et-Tahkîk fî ihtilâfi'l-hadis*'i[154], hem metin çözümlemesi hem de yorum düzeyinde şârihe önemli katkı sağlamıştır.

---

147 Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İʿlâm*, I, 156.

148 Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* I, 73.

149 Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, III, 393. Ayrıca bkz. İbn Kuteybe, *Garîbü'l-hadîs*, Bağdad: Matbaatü'l-âni, 1397, II, 415.

150 Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 458.

151 Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 69.

152 Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 454. Ayrıca bkz. İbn şahin, *Nâsihü'l-hadîs ve mensûhihi*, Zerka: Mektebetü'l-menar, 1988-1408, 109.

153 Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* III, 494.

154 Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 250.

Son olarak, gizli kusurları ele alan ilel eserleri arasında Ebû Hâtim er-Râzî'nin (ö. 277/890) *el-İlel*'i[155], Tirmizî'nin (ö. 279/892) ilel eseri denince akla gelen eseri *el-İlelü'l-kebîr*[156] ve *es-Sünen*'in sonunda yer alan *el-İlelü's-sağîr*'i[157], Ebû Zür'a ed-Dımaşkî'nin (ö. 281/894) mahtût eseri *Kitâbü'l-ilel*'i[158], İbnü'l-*Cevzî'nin* (ö. 597/1200) *el-İlelü'l-mütenâhiye*'si[159] ve İbnü'l-Kattân'ın (ö. 628/1230) *Beyânü'l-vehm ve'l-îhâm*'ı[160], şârihin bu konudaki başvuru eserlerindendir. Örneğin, "Abdest Uzuvlarının Üçer Defa Yıkanması" bâbında geçen Şehr b. Havşeb'in güvenilirliği hakkında İbnü'l-Kattân'dan uzun bir değerlendirme nakletmekte, bu râvinin hakkında söylenen menfi iddiaların doğruluğunu sorgulamakta ve onu savunan görüşlere yer vermektedir.[161]

B. Ricâl, Târih ve Tabakât Eserleri

Ricâl, şehir târihleri, tabakât ve ensâb türündeki eserler şârihin istifade ettiği önemli kaynak gruplarındandır. Bu kaynaklar, sadece râvî biyografilerini tespit etmek amacıyla değil; aynı zamanda rivâyetlerin dolaşımı, ilmî çevrelerin teşekkülü, mezhep aidiyetleri ve fikirsel arka planların izlenmesi açısından da işlevsel bir rol oynamaktadır. Şârih, bu tür eserleri kullanarak hem isnâdlardaki râvîler hakkında açıklayıcı bilgiler vermekte hem de rivâyetler nakletmektedir. Bu sebeple biyografik eserler müellifin en sık başvurduğu ikinci kaynak grubunu oluşturur.

Sahâbe biyografileri açısından İbn Abdilber'in (ö. 463/1070) *el-İstî'âb*'ı ve İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *Üsdü'l-ğâbe*'si temel başvuru kaynakları olurken, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Kitâbü'l-ilel ve ma'rifeti'r-ricâl*'i, Buhârî'nin (ö. 256/870) *Târîh*'leri[162], İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) *el-Cerh ve't-Ta'dîl*'i, ve Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzîbü'l-Kemâl*'i[163] gibi klasik ricâl kaynakları üzerinden râvilerin güvenilirlik dereceleri tartışılmaktadır. Örneğin, "İdrar Yaptıktan Sonra Temizlenmek" bâbında râvilerden biri olan Yezdâd sebebiyle rivâyetin muttasıl ve mürsel olma

[155] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 453.
[156] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 139.
[157] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, II, 311.
[158] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 164.
[159] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* I, 470.
[160] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 308.
[161] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 308. Ayrıca bkz. İbnü'l-Kattân, *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâm fî kitâbi'l-ahkâm*, Riyâd: Dârü't-tayyibe, 1417/1997, III, 361.
[162] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* I, 515
[163] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, II, 44.

ihtimallerine değinen şârih şöyle demektedir: "*el-İsti'ab*'da Yezdâd, İsâ'nın babasıdır, onun sahâbî olduğu söylenir. Pek tanınmaz, kendisinden oğlu dışında kimse rivâyette bulunmamıştır, denmektedir."[164]

Ayrıca sadece güvenilir râvilere yer veren İclî'nin (ö. 261/875) *Târîhu's-Sikât*'ı[165] ve İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *es-Sikât*'ı[166] ile zayıf râvileri konu edinen İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *ed-Du'afâ*'sı, İbn Adî'nin (ö. 365/975) *el-Kâmil*'i[167] ve Ebü'l-Velîd el-Bâcî'nin (ö. 474/1081) *ed-Du'afâ*'sı[168] gibi eserler, râviler hakkında yapılan değerlendirmelerde doğrudan alıntı yapılan kaynaklar arasında yer alır. İsim, künye ve nesepleri tespite yönelik çalışmalar arasında ise Müslim b. el-Haccâc'ın (ö. 261/874) *el-Künâ ve'l-esmâ*'sı[169]ile Nesâî'nin (ö.303/915) *el-Esmâ ve'l-künâ*'sı[170] ve Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1070) *el-Müttefik ve'l-müfterik*'i[171] öne çıkmaktadır. Örneğin, "Taş ile Tahâretlenme" bâbında isnâdda ismi geçen Ebû Ubeyde hakkında Müslim'in *el-Künâ*'sına dayanarak onun isminin Âmir olduğunu belirtmekte ve Tirmizî'nin, râvinin isminin bilinmediğine dair değerlendirmesinin hatalı olduğunu ileri sürmektedir.[172]

Bu bağlamda en çok başvurulan şehir tarihleri arasında, Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1070) meşhur eseri *Târîḫu Baġdad*[173] bulunmaktadır. Hicrî 450 yılına kadar Bağdat'ta yaşamış önemli şahsiyetlerin hayatlarını alfabetik düzende ele alan bu eser, biyografik verilerin yanında ilim halkaları ve rivâyet zincirleri hakkında da zengin bilgiler sunar. Hadis tenkidi açısından önemli tesbitler içeren bu çalışma, şârih tarafından güvenilir râvîleri ayırt etmek ve rivâyetlerin mahrecini tayin etmek için kullanılmaktadır.

---

[164] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 144. Ayrıca bkz. İbn Abdilber, *el-İstîâb fî marifeti'l-ashâb*, Kahire: Mektebetü'n-nahdati Mısriyye, 1380/1960, IV, 1089.

[165] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 206.

[166] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 138.

[167] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 461.

[168] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, III, 498.

[169] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 516.

[170] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 504.

[171] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 343.

[172] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.* I, 122. Ayrıca bkz. Müslim, *el-Künâ ve'l-esmâ*, Medine: İmâdetü'l-bahsi'l-ilmî, 1404/1984, I, 588.

[173] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 291

Şârihin kullandığı tarih eserlerine örnek olarak Hatîb'in eserinden ilhamla yazılan ve hacim olarak onu aşan İbn Asâkîr'in (ö. 571/1175) *Târîḫu Dımaşḳ*[174] adlı eseri zikredilebilir. Bu kapsamlı şehir tarihi, yalnızca Şam'da yaşamış kişileri değil, İslâmî ilimlerde temayüz etmiş birçok şahsiyetin biyografisini de içerir. Benzer şekilde, Hâkim en-Nisâbûrî'nin (ö. 405/1014) kaleme aldığı *Târîḫu Nîsâbûr*[175], bölgesel ilim tarihinin izlenebileceği kaynaklardan biridir. Eserde, İslâm'ın erken dönemlerinden itibaren Nîsâbûr'da faaliyet gösteren âlimlerin hayatları, ilmî katkıları ve hadis rivâyetleri aktarılmaktadır.

Mezopotamya şehirlerinden Musul tarihine dair bilinen ilk eser olan Ebû Zekeriyyâ el-Ezdî'nin (ö. 334/945) *Târîḫu Mevṣıl*'i[176] ile Muhammed b. Saîd'in (ö. 334/945) *Târihu Rakka*'sı[177] ve Ebü'l-Hasan el-Bahşel'in (ö. 292/904) *Târîḫu Vâsıṭ*[178] adlı eserleri de şârihin başvurduğu önemli şehir monografileri arasındadır. Şârih, bu kaynakları farklı rivâyetlerin varlığına dikkat çekmek amacıyla kullanmaktadır. Örneğin, "Namazın Anahtarı Temizliktir" başlıklı bölümde Ebû Saîd el-Hudrî'den nakledilen hadisi farklı lafızlarla *Târîhu Vâsıt'tan* aktarmış ve aynı eserden bu rivâyetin Ebû Süfyân aracılığıyla gelen farklı bir varyantını da nakletmiştir.[179]

İbn Şebbe el-Basrî'nin (ö. 262/876) *Aḫbaru'l Medine*[180] adlı eseri de Medîne'ye dair aktarımlarda bulunarak, Ashâb-ı Kirâm'dan itibaren râvîleri zikretmesi bakımından hadislerin sahâbî kaynaklarını ve şehir merkezli râvî hareketliliğini anlamada şârihe katkılar sağlamaktadır.

Râvîlerin biyografilerini konu alan tabakât türü eserler de, şârihin başvuru kaynakları arasında yer alır. Kuzey Afrika bölgesine dair Ahmed b. Temîm'in *Ṭabaḳâtu ehl-i İfrîḳiyye'*si[181] ve Ebû Arûbe'nin *Ṭabaḳâtu'l-Cezeriyyîn* adlı eseri özellikle râvîler arasında karışıklığa yol açabilecek benzer isimleri ayırt etmekte kullanılmıştır. Örneğin, "Misvak Kullanmak" başlıklı bölümde Osman b. Sac ile karıştırılan bir râvî hakkında

[174] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, II, 321.
[175] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* I, 343
[176] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* I, 136
[177] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 342
[178] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* I, 249.
[179] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 53. Ayrıca bkz. Bahşel, *Târihu Vâsıt,* Beyrût: Alemi'l-kütüb, 1406, 348.
[180] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, II, 33.
[181] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, III, 74.

bilgi verirken *Ṭabaḳatu'l-Cezeriyyîn*'e atıfta bulunulmuş ve İbn Ebî Hâtim'in değerlendirmeleriyle mukayese yapılmıştır.[182]

Biyografik ve menkıbeye dayalı eserler arasında ise Ebü'l-Arab et-Temîmî'nin (ö. 333/944) *Ṭabaḳâtu ulemâi'l-Kayrevân*[183] ile Ebû Nuʿaym el-İsfahânî'nin (ö. 430/1038) zâhid ve sûfî âlimlerin menkıbelerini içeren *Ḥilyetü'l-evliyâ*[184] adlı eseri, şârihin rivâyet aktarmada ve biyografik veri temininde başvurduğu önemli kaynaklar olarak öne çıkar.

Şârih, bu tarihî-biyografik eserleri yalnızca râvîlerin kimliğini belirlemek amacıyla değil, bazen onların ilmî yeterlilikleri ya da mezhebî eğilimlerini ortaya koymak için de kullanmaktadır. Nitekim "Ezanı Sünnete Uygun Okumak" bölümünde naklettiği bir hadisin isnâd zincirindeki bir râvî olan el-İfrikiî'nin güvenilirliği hakkında, farklı tabakât ve tarih kaynaklarından alınan görüşleri kıyaslayarak okuyucuya sunar.[185] Benzer şekilde, "İdrar Sıçramasından Sakınmak" bölümünde, kabir azabının inkârı meselesini işlerken, Mu'tezilî âlim Kadı Abdülcebbâr'ın *Ṭabaḳâtü'l-Mutezile* adlı eserinden nakil yaparak, Mutezile mezhebinin görüşlerinden bahseder.[186]

Şârihin başvurduğu kaynaklar arasında, özellikle nesep bilgisi içeren ensâb eserleri de önemli bir yer tutar. Bunlar arasında Hişâm b. Muhammed el-Kelbî'nin (ö. 204/819) *el-Cemhere*[187] adlı çalışması öne çıkar. Arapların nesep bilgisini ele alan ve günümüze ulaşan en eski eserlerden biri olan *el-Cemhere*, özellikle sahâbî neseblerinin doğrulanmasında temel başvuru kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir. Şârih, bazı râvîlerin neseplerine ilişkin farklı görüşleri aktarırken bu tür kaynaklara başvurmakta ve isnâd zincirlerinin doğru kurulmasında nesep verilerini titizlikle değerlendirmektedir.

Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *Kitâbü'n-neseb*[188]adlı eseri ise nesep konusuna daha spesifik ve ayrıntılı bilgi sunması bakımından şârihin başvurularında destekleyici

[182] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İʿlâm*, I, 80. *Ṭabaḳatu'l-Cezeriyyîn* günümüze ulaşmamıştır.

[183] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* II, 11.

[184] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* I, 171

[185] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* III, 74.

[186] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 183. Ayrıca bkz. Kâdı Abdülcebbâr, *Tabakâtü'l-Muʿtezile*, Beyrût: Dârü'l-fârâbî, 1439/2017, 168.

[187] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 377

[188] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* II, 340.

bir kaynak olarak önem kazanır. Bu eser, özellikle aile bağları ve nesep ilişkilerinin incelenmesinde detaylı bilgiler sunmasıyla dikkat çeker.

Sonuç olarak şârih, tarih, biyografi ve nesep türü kaynakları yalnızca yardımcı literatür olarak değil; metnin ilmî derinliğini ve ele alınan rivâyetlerin doğru bağlamlara yerleştirilmesini sağlayan referanslar olarak kullanmaktadır. Bu yaklaşım, onun rivâyetle kurduğu ilişkiyi sadece hadis metnine değil, aynı zamanda tarihî ve sosyal arka plana da dayandırdığını göstermektedir.

C. Fıkıh Eserleri

Şârihin eserinde fıkhî meselelere dair yaklaşımı, genellikle hadislerin zahirinden yola çıkarak fakihlerin görüşlerini tarafsız bir biçimde aktarma yönünde şekillenmektedir. Fıkhî ihtilaflara dair çok yönlü bir bakış sergileyen şârih, tartışmalarda kendi tercihini ortaya koymaktan ziyade, farklı mezheplerin delillerini ve değerlendirmelerini okuyucuya sunmakla yetinmektedir. Bu anlamda eser, hem fıkıh mezheplerinin delil temelli görüş ayrılıklarını ortaya koymakta hem de görüşlerin dayandığı rivâayetlerin yorumuna yer vermektedir.

Eserde öne çıkan fıkıh kaynaklarından biri, muhaddis-fakih kimliğiyle tanınan İbnü'l-Münzir en-Nisâbûrî'nin (ö. 318/930) kaleme aldığı *el-İşrâf fi'l-hilâfi'l-ʿUlemâ'*[189] adlı eseridir. Bu eser, erken dönem fukahâsının görüşlerini sistematik şekilde derlemesi ve her bir görüşü dayanaklarıyla değerlendirmesi bakımından, fıkıh usûlü ile hadis rivâyetini buluşturan önemli bir kaynaktır. Şârih bu esere sıklıkla başvurmuştur. Örneğin "Uyumaktan Dolayı Abdestin Gerekliliği" başlıklı bölümde, uykunun abdesti bozması meselesine dair görüşleri *el-İşrâf*'tan aktarmıştır. Ebû Hureyre, İbn Abbâs ve Enes gibi sahâbîlerden gelen rivâyetlere yer veren İbnü'l-Münzir'in yaklaşımını doğrudan nakleden şârih, bu örnekte hem fıkhî görüşler hem de bu görüşlere kaynaklık eden rivâyetler bağlamında zengin bir arka plan sunar.[190]

Aynı müellifin fürû fıkha dair kaleme aldığı *el-İknâʿ* adlı eseri de şârihin başvurduğu kaynaklar arasındadır. Bu eser, meseleleri daha sade biçimde sunan pratik

[189] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İʿlâm,* III, 33.

[190] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 436. Bu kısım *el-İşrâf*'ta bulunamamıştır.

bir fıkıh kitabı olmasıyla öne çıkarken, şârihin konu başlıkları altında farklı görüşleri bir araya getirmesine de katkı sağlamaktadır.[191]

Şârihin dikkate değer biçimde atıf yaptığı isimlerden biri de Zâhirî mezhebinin güçlü temsilcisi ve polemikçi üslubuyla tanınan İbn Hazm'dır (ö. 456/1064). Onun fıkıh ve hadis sahasındaki en önemli telifi olan *el-Muḥallâ bi'l-âṯâr,*[192] rivâyet merkezli tartışmalara yer veren, naslara sıkı sıkıya bağlı kalmayı esas alan bir eserdir. Şârih, özellikle literal yoruma dayanan meselelerde İbn Hazm'a müracaat etmekte, onun âyet ve hadis temelli delil yapılarına dikkat çekmektedir. Örneğin, "Ezanın Sünnetleri" bölümünde müezzinin ücret almasının cevazına dair görüşler tartışılırken, İbn Hazm'ın ilgili meselede Kur'an ve sünnete dayanarak verdiği haramlık hükmünü uzun bir alıntıyla aktarmış fakat bu görüşü ne onaylamış ne de eleştirmiştir.[193] Bu durum, şârihin görüş belirtme konusundaki mesafeli yaklaşımını yansıtmaktadır.

Hanefî mezhebine ait klasik bir fürû eseri olan Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin (ö. 430/1039) *Kitâbü'l-Esrâr fî'l-fürûʿ*, şârihin başvurduğu önemli metinlerdendir. Debûsî, fıkıh usûlünün öncülerinden biri olarak, bu eserinde mezhebin görüşlerini teorik zeminde temellendirmeye çalışır. Şârih, zaman zaman Hanefî görüşlerinin arka planına dair açıklamalar için bu kaynağa atıfta bulunmaktadır.[194]

Eserde ayrıca, belli konulara yönelik yazılmış eserlerden de yararlanılmıştır. Bunlar arasında, Şâfiî fakihi ve usûlcüsü Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin (ö. 476/1038) *Kitâbü gasli'r-ricleyn*[195] adlı küçük risalesi yer alır. Özellikle ayakların yıkanması meselesine dair tartışmaları içeren bu çalışma, abdestin rükûnlarına dair değerlendirmeler sunar. Bu tarz eserler, şârihin sadece fıkhî sonuca değil, lafızlara dair ihtilaflı yorumlara da ilgi gösterdiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Erken dönem lügat ve fıkıh alanında otorite isimlerden biri olan Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *Kitâbü't-tahûr*[196] adlı eseri de fıkhî ibadet konularını rivâyet

[191] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İʿlâm,* III, 37.
[192] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* I, 294.
[193] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, III, 65. Ayrıca bkz. İbn Hazm, *el-Muhalla bi'l-âsâr*, II, 183.
[194] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* I, 356
[195] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 388
[196] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* I, 354

temelli bir çerçevede ele almasıyla dikkat çeker. Şârih, bu eserden istifade ederek abdest ve temizlik gibi konuların sahih rivâyetlerle nasıl şekillendiğini göstermektedir.

Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Kırâ'a halfe'l-imâm* adlı risalesi, imamın arkasında kıraat meselesine dair çeşitli rivâyetleri ele alan özgün bir çalışmadır. Şârih bu eserden yaptığı alıntılarda imamın arkasında Fatiha okumakla ilgili rivâyete dair lafız farklılıklarını değerlendirirken فصاعدا ifadesinin anlam ve bağlam itibariyle nasıl yorumlanması gerektiğine dair analizlere yer vermektedir.[197] Bu tür kullanım, metinlerin fıkhî boyutunu tayin etmede lügavî çözümlemelere verilen önemi göstermektedir.

Şârihin kullandığı fıkıh eserlerin çeşitliliği şerhin, klasik fıkıh kültürünü yansıtma ve mezhepler arası mukayeseye imkân verme bakımından değerli bir arşiv işlevi görmesini sağlamaktadır. Özellikle delil bazlı anlatım tercihi onun mezhebî taassuptan uzak olduğunu göstermektedir.

D. Tefsir Eserleri

Müellif, tefsir eserlerinden yararlanırken özellikle rivâyet tefsirlerine yönelmektedir. Hem âyetleri yorumlamak hem de farklı rivâyetlerin varlığına işaret etmek amacıyla bu eserlere atıf yapmaktadır. Bu kapsamda, *Tefsîrü İbn-i Abbâs,*[198] İslâm tefsir tarihinin mihenk taşlarından İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) geniş rivâyet külliyatı ve yorumlarıyla bilinen *Câmiü'l-beyân an tevili-âyi'l-Kur'ân'ı*[199]; ayrıca tasavvufi ve manevi incelikler içeren Ebû İshâk es-Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm'i*[200] önemli referanslar arasında yer alır.

Şârihin bu tefsirlerden istifadesi, sadece âyetlerin literal anlamlarına değil, aynı zamanda hadislere dayanan yorumlara ve pratikteki uygulamalara da ışık tutar. Örneğin, "Sabah Namazında Okunacaklar" bâbında Amr b. Hureys'in Resûlullah'ın kıldığı sabah namazında Tekvîr sûresinin 15 ve 16. âyetlerini okuduğunu anlatan rivâyetini nakleder. Bu rivâyette geçen "فلا أقسم بالخنس" ifadesindeki "خنس" kelimesinin anlamını tartışırken,

[197] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm,* III, 391. Ayrıca bkz. Buhârî, *el-Kırâati halfe'l-imâm*, Pakistan: el-Mektebetü's-selefiyye, 1400/1980, 2.

[198] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, III, 383. Şârihin İbn Abbâs'tan naklettiği açıklama aynı lafızlarla herhangi bir eserde bulunamamış ve bu bilgiye hangi kaynaktan ulaştığı tespit edilememiştir.

[199] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, II, 493.

[200] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 215

Ebû Hanife ed-Dineverî'nin *Envâü'l-kebîr* adlı eserinden "Onlar beş yıldızdır" şeklindeki yorumu aktarır ve bu görüşün bazı tefsirlerde de yer aldığı belirtir. Ardından, Abd b. Humeyd'in *et-Tefsîr*'inden naklen Abdullah b. Abbâs'ın bu kelimeye "vahşi inekler" anlamı verdiğini nakleder.[201] Şârihin farklı tefsirlerden istifade etmesi, hem eserin kapsamını genişletmekte hem de muhtelif tefsirleri karşılaştırmalı olarak sunarak okuyucuya farklı bakış açıları kazandırmaktadır. Bu yaklaşım, eserin ilmî derinliğini artıran önemli bir unsurdur.

Şârihin eserinde tefsir kaynaklı rivâyetlere yer vermesi klasik tefsir literatürünü dikkate aldığını ve meseleleri çeşitli rivâyetlerle destekleme gayretinde olduğunu göstermektedir. Örneğin, "Mescidlerde Yapılması Gerekenler" başlığı altında mescidlerin sadece ibadet, zikir ve ilim öğrenme mekânı olduğunu hatırlatan bazı rivâyetlere yer verir. Bu bağlamda Mekhûl'den merfu'olarak nakledilen bir rivâyeti *Tefsîrü'd-Dahhâk'*dan aktarır: "Çocuklarınızın mescidlerde oynamasını yasaklayın, Yahudi ve Hristiyanların mescidlere girmesini de engelleyin. Yoksa Allah sizi rükû ve secde eden maymun ve domuzlara çevirir."[202]

Aynı bölümde şârih, mescidle ilgili başka bir rivâyeti yine aynı eserden nakleder: "Mescidleri ziyaret edin ve oraları yol haline getirmeyin. Hayızlı bir kadın mescidlerinn içinden geçmesin, cünüp olanlar ise ancak yoldan geçen bir yolcu gibi kısa bir süre durabilirler. Oralarda ok atılmaz, kılıç çekilmez, had uygulanmaz, mahkeme kurulmaz ve şiir okunmaz. Eğer birisi şiir okursa 'Allah onu sana unuttursun' deyin. Onu kristalle süslemeyin, resimlerle bezemeyin ve içinde def çalmayın. Çünkü o, emanet üzerine bina edildi ve şerefle yükseltildi."[203]

Rivâyet tefsirleri, hadislerin bağlamını ortaya koymak, lafız farklılıklarını göstermek ve râvî değerlendirmelerinde destekleyici bilgiler sunmak amacıyla ulemâ tarafından kullanılmaktadır. Ancak bu tür eserlerde sahih olmayan rivâyetler de bulunabileceğinden herhangi bir tenkit süzgecinden geçirilmeden doğrudan nakledilmeleri ilmî güvenilirlik açısından sorun teşkil etmektedir. Bu nedenle Moğultay'ın yaklaşımı, eleştiriye açık bir durumdur. Bununla birlikte rivâyetlerin

[201] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm.,* III, 356. Bu tefsir günümüze ulaşmamıştır.

[202] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* III, 182. Dahhâk'tan nakledilen bu rivâyetin kaynağı bulunamamıştır.

[203] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, III, 184. Aynî, bu rivâyetin Buhârî'nin *Târihu'l-evsât'*ında geçtiğini nakletmiş ancak rivâyet o eserde tespit edilememiştir. Bkz. Aynî, *Umdetü'l-kârî,* IV, 615.

sıhhatine verdiği önem göz önüne alındığında, eserinde naklettiği bu rivâyetler hakkında menfî herhangi bir değerlendirme yapmaması dikkatli ve seçici davrandığını düşündürmektedir.

E. Lügat Eserleri

Şârih, metinlerinde kelimelerin anlamlarını derinlemesine açıklamak amacıyla klasik Arapça sözlüklerden yoğun şekilde faydalanmıştır. Bu bağlamda özellikle Arap dili ve söz varlığının en otoriter kaynaklarından sayılan el-Cevherî'nin (ö. 393/1002) sadece fasih kelimelere odaklanan ve Arapçanın temel sözlüklerinden biri olarak kabul edilen *es-Sıhâh tâcü'l-lüga'sı*[204] eserini sıkça kullanmıştır. Aynı şekilde, Bağdat halkının yanlış kullanımlarını düzeltmesiyle meşhur olan Ebü'l-Abbas es-Sa'lebî'nin (ö. 291/903) *Kitabül-fasîh'i*[205] ile dil ve sözlük alanında büyük itibar gören İbnü's-Sîde'nin (ö. 458/1065) kapsamlı eseri *el-Muhkem'i*[206] de önemli başvuru kaynakları arasında yer almaktadır.

Bunların yanında, Arap dilinde nadir kelimeleri derlediği için kıymetli olan Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *el-Garîbü'l-musannef'i*[207], dildeki hataları düzeltmek üzere kaleme alınan İbnü's-Sikkît'in (ö. 244/858) *Islâhu'l-mantık'ı*[208] ve *el-Elfâz'ı*[209], klasik Arap edebiyatının temel taşlarından biri sayılan Ebü'l-Abbâs el-Müberred el-Ezdî'nin (ö. 286/900) Arap dilinin inceliklerine dair önemli eseri *Kâmil fi'l-edeb'i*[210], ayrıca Arapça sözlükler arasında alfabetik düzeni ilk uygulayan İbn Dureyd el-Ezdî'nin (ö. 321/933) *el-Cemheretü'l-lüga'sı*[211] da şârihin istifade ettiği diğer önemli eserlerdir.

Buna ek olarak, isim kalıpları ve fiil türlerine göre sınıflandırılmış eserler arasında Ebû İshâk el-Fârâbî'nin (ö. 350/961) *Dîvânü'l-edeb'i*[212] ve İbn Fâris el-Kazvînî'nin (ö. 395/1004) sadece fasih kelimeleri içeren *Mücmelü'l-lüga'sı* da yer alır.

[204] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 209
[205] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* I, 219
[206] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 220
[207] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 210
[208] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, III, 264.
[209] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 183
[210] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, III, 237.
[211] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, II, 484.
[212] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 96

Ayrıca, devlet hizmetlerinde görev alanlar için yazılmış Arap dili rehberi İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Edebü'l-kâtib'i*[213] de kaynaklar arasında sayılabilir.

Şârihin bu lügat eserlerinden faydalanma yöntemine dair şu örnekler verilebilir: "Cemaatten Geri Kalmanın Tehlikesi" başlıklı bölümde, İbn Ümmü Mektum'un Hz. Peygamber'e âmâ olmasından dolayı cemaate katılamama konusunda ruhsat talep ettiği bir rivâyeti ele alır. Burada geçen الرخصة kelimesinin anlamını açıklarken, şârih İbnü's-Sîde'nin *el-Muhkem*'indeki "Yasaklanan bir şey için izin verilmesidir" şeklindeki tanımını aktarır.[214] Ayrıca, İbnü's-Sikkît'in *el-Islâh* adlı eserinden Sâhibü'l-ayn müellifi Halil b. Ahmed el-Ferâhdî'nin yorumunu nakleder: "Allah'ın ruhsat vermesi, bir şeye kolaylık sağlamasıdır, yani 'Şu konuda ruhsat verdim' demek 'Ona yasak koyduktan sonra izin verdim' anlamına gelir."[215] Bu açıklamalar, ruhsat kavramının dilbilimsel ve fıkhî yönlerini ortaya koyması açısından önem taşır.

"Deve Eti Yemekten Dolayı Abdest Almak" başlığında ise, الابل kelimesini izah eder. Müellif şöyle der: "Bu kelime el-ğanem gibi tekil olmayan bir topluluk ismidir. Hem *et-Telhîs*'te hem de *es-Sıhâh*'ta bu şekilde geçmektedir. Bu nedenle bu tür kelimeler müennes olarak kabul edilmelidir. İnsan dışındaki varlıklar için müennes kullanmak gereklidir. Eğer küçültme ifadesi yapılacaksa sonuna -ha takısı eklenir…"[216]

Şârihin, dilin inceliklerini ortaya koymak ve okuyucuyu doğru anlamaya sevk etmek için klasik Arap dili kaynaklarından yararlandığı görülmektedir. Eser seçiminde hem sözlük hem de dil bilgisi alanında otorite kabul edilen metinleri tercih etmesi ve farklı âlimlerin görüşlerini birlikte sunması çalışmasının ilmi değerini ve güvenilirliğini artırmaktadır.

---

[213] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 71

[214] Bkz. İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l- a'zam*, Beyrût: Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, 1421/2000, V, 57.

[215] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* III, 264. Bu kısım *Islâhu mantık* adlı eserde bulunamamıştır. *Kitabü'l-Ayn*'deki yeri için bkz. el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-Ayn*, (y.y.): Dâr ve Mektebetü'l-hilâl, 1431, IV, 185.

[216] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* I, 251. Ayrıca bkz. el-Askerî, *et-Telhîs fî marifeti esmâi'l-eşyâ*, Dımaşk: Dâr Talâs li'd-Dirâsât, (t.y.), 83; el-Cevherî, *es-Sıhâh Tâcü'l-lüğa,* Beyrût: Dârü'l-ilmi li'l-Melâyîn, 1406/1987, I, 131.

F. Diğer Eserler

Şârih, eserinde sadece hadis, fıkıh gibi temel İslami ilimlerle sınırlı kalmamış; bunun ötesine geçerek tasavvuf, ahlak, coğrafya, astronomi ve botanik gibi farklı alanlara ait klasik eserlerden de faydalanmıştır. Bu durum, onun metinleri değerlendirirken bütüncül ve disiplinlerarası bir bakış benimsediğini göstermesi açısından önemlidir.

Tasavvuf ve ahlak alanında, Ebû Hâmid el-Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâu ulûmi'd-dîn*[217] adlı eseri, şârihin başvurduğu kaynaklardandır. Gazzâlî'nin bu eseri, İslam ahlakını sistematik bir biçimde ele alması sebebiyle klasik düşünce geleneğinde özel bir konuma sahiptir. Benzer şekilde, Ebü'l-Faḍl b. Ṭâhir el-Makdisî'nin (ö. 507/1113) *Ṣafvetü't-taṣavvuf*[218] adlı eseri de zikredilmiştir. Bu eser, tasavvufun temelini sahih rivâyetlere dayandırmaya çalışmakla birlikte, içerdiği bazı zayıf hadisler nedeniyle hadisçilerin tenkidine uğramıştır.[219]

Ahlakî ve kelâmî meselelere ilişkin bir başka örnek, el-Ḥalîmî'nin (ö. 403/1012) *el-Minhâc fî şuʿabî'l-îmân* adlı eseridir. Bu kaynakta, imanla ilgili hem fıkhî hem de ahlâkî yönler birlikte ele alınmakta, şârih de bu eserden özellikle iman, selamlaşma ve itikadî konularla ilgili açıklamalarında istifade etmektedir. Örneğin, "İdrarını Yapan Birine Selam Vermek" bâbında "selam" kelimesinin manasına dair Huleymî'den şu bilgiyi nakleder: "Ayıp ve kusurlardan tamamen uzak olmak demektir. Bu durum, kadîm için düşünülemez; çünkü ayıp ve kusurlar, ancak hâdis varlıklar için söz konusudur. (Bu ifadelerin) Yok iken var olanlar ve var iken yok olanlar hakkında kullanılması caizdir, kadîm olanın ise sonradan var olması, değişmesi, noksanlık ve çirkinlik taşıması mümkün olmadığı gibi fazilet ve kemâle aykırı bir sıfat taşıması da mümkün değildir."[220]

Ahiret hayatıyla ilgili konularda ise el-Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *et-Tezkire fî aḥvâli'l-mevtâ ve'l-âhire*[221] adlı eseri öne çıkar. Ölüm, kabir hayatı, kıyamet ve ahiret

[217] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İʿlâm*, III, 25.

[218] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* I, 59

[219] M. Yaşar Kandemir, "İbnü'l-Kayserânî", *DİA,* XXI, 109-111.

[220] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* I, 193. Ayrıca bkz. El-Halîmî, *el-Minhâc fî şuabi'l-îman*, I-III, Beyrût: Dârü'l-fikr, 1399/1979, I, 196.

[221] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 184.

gibi konularda pek çok rivâyeti bir araya getiren bu eser, şârihin ilgili başlıklarda başvurduğu kaynaklar arasında yer almaktadır.

Şârihin yalnızca dinî ilimlerle yetinmeyip doğa bilimleri ve coğrafya gibi alanlara da yer vermesi, onun klasik İslam ilim anlayışındaki çok yönlülüğünü ortaya koyar. Nitekim botanik alanında Ebû Ḥanîfe ed-Dîneverî'nin (ö. 282/895) *en-Nebât*[222] adlı eseri, bitki türleriyle ilgili detaylı ve sistematik bilgiler içermesiyle öncü bir kaynak niteliğindedir. Yine botanik sahasında, Ebû Zeyd el-Ensârî'nin (ö. 215/830) *Esmâ'ü'ş-şecer*[223] adlı eseri, özellikle ağaç isimleri üzerine ansiklopedik nitelikte bilgi sunar ve bu yönüyle şârihin dikkatini çeken metinlerden biridir.

Coğrafya sahasında ise Ebü'l-Münzîr el-Kelbî'nin (ö. 204/819) *Kitâbü ensâbi'l-büldân* adlı eseri dikkate değerdir. Yer adlarının kökenleri ve coğrafi bağlamları üzerine bilgiler veren bu eser, örneğin "Namaza Yürüyerek Gitmek" başlıklı bölümde Hecer bölgesiyle ilgili bir izahta şârih tarafından kullanılmaktadır. Şârih, İbn Mesud'dan nakledilen rivâyetin isnâdında geçen İbrahim el-Hecerî'nin zayıf bir râvi olduğunu belirttikten sonra Hecer'in neresi olduğuna dair bilgi verirken Kelbî'nin *el-Büldan* kitabında şöyle dediğini nakleder: Hecer, Arab-ı mütearribeden bir kadındır. Bu kadın Bahreyn'deki "Muhkem" denilen nehrin sahibi Muhkem b. Abdullah'ın eşidir.[224]

Şârih ayrıca edebiyat ve biyografi sahalarına da temas etmiş; İbn Dureyd el-Ezdî'nin (ö. 321/933) *el-Vişâh*[225] adlı eserine müracaat etmiştir. Şairlerin lakapları üzerine yazılmış bu eser, dönemin edebi ve sosyal çevreleri hakkında bilgi vermesi açısından kıymetlidir.

Bütün bu örnekler, şârihin hadisleri yorumlarken sadece literal anlamla yetinmediğini; onları tarihî, kültürel ve bilimsel bağlamlarına yerleştirmeye özen gösterdiğini, dolayısıyla klasik İslam ilim geleneği içinde çok yönlü ve entegre bir yaklaşım sergilediğini göstermektedir.

---

[222] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İʿlâm,* I, 72.

[223] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 210.

[224] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* III, 222. Bu kısım *el-Büldan*'da bulunamamıştır.

[225] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, II, 55.

G. Matbu‘ Olmayan Eserler

Şârih, faydalandığı eserler arasında bugün yazma olarak bulunan veya günümüze ulaşmamış olan önemli kaynaklara da bulunmaktadır. Bu tür matbu‘ olmayan eserlerin içeriği hakkında yeterli bilgi bulunmadığından, söz konusu eserlerin kıymeti ancak bazı müellif ve muhakkiklerin ifadeleriyle anlaşılabilmektedir. Örneğin, 2007 yılında Mektebetü İbn Abbâs tarafından yayımlanan baskının mukaddimesinde muhakkik Ebû Abdullah Ahmed b. İbrahim b. Ebî'l-Ayneyn, şârihin kullandığı bazı eserlerin değerine vurgu yapmakta ve ulaşamadığı kaynakların eksikliğini şöyle dile getirmektedir: "Şeyh Hammâd el-Ensârî dedi ki: 'Kim bana Târîhu-Nîsâbur'u getirirse ona yeni bir araba veririm.' Biz Moğultay'ın bu kaynaktan senedli bilgiler aktardığını görmekteyiz, bu bile eserinin kıymetini anlatmak için yeterli."[226]

Şârihin kaynaklarından 218'ine ulaşamayan muhakkik, bu eserlerin günümüzde kayıp olabileceğini ifade etmektedir.[227]Ancak bu listede yer alan İbn Sikkît'in (ö. 244/858) *Kitâbü'l-elfâz*'ı,[228]İbn Yûnus'un (ö. 347/958) *et-Târih*'i,[229] İshâk b. İbrâhim el-Farabî'nin (ö. 350/961) *Divânü'l-edeb*'i[230]ve İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Takvîmü'l-lîsân'*ı[231]gibi bazı eserler muhakkikin bu açıklamasından önceki tarihlerde matbu‘ olarak bulunmaktadır. Ayrıca İbn Vehb'in (ö. 197/813) *el-Müsned*'i,[232]Ebû Nuaym'ın Fazl. b. Dükeyn'in (ö. 219/834) es-*Salât'*ı[233]ve Hallâl'ın (ö. 311/923) *el-İlel'*'i[234] gibi yalnızca bir kısmı kayıp olan eserleri de listeye dahil etmiş ve bazı eserlerin ismini iki kez zikretmiştir. Bundan dolayı listenin yeterince dikkatli hazırlanmadığı verilen sayının abartılı bir ifade olduğu söylenebilir. Tarafımızdan yapılan incelemede bu listede yer alan eserlerin 150'sinin günümüze ulaşmadığı tespit edilmiştir ki bu sayı şerhin tüm kaynaklarının üçte biri oranındadır.

Şârihin eserinde adı geçen ve matbu‘ olmayan kaynaklar arasında; Abdullah b. el-Mübârek'in (ö. 181/797) *et-Târih*'i, Ebü'l-Münzîr el-Kelbî'nin (ö. 204/819) *Kitâbü*

[226] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm,* Kahire: Mektebetü İbn Abbâs, 2007, 9.
[227] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* 9.
[228] İbn Sikkît, *Kitâbü'l-elfâz*, Beyrût: Mektebetü Lübnan, 1988.
[229] İbn Yûnus, *et-Târih*, Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1421/2000.
[230] Farâbî, *Dîvânü'l-edeb*, Kahire: Müntekâ ehli'l-eser, 1974.
[231] İbnü'l-Cevzî, *Takvîmü'l-lîsân*, y.y., Dârü'l-meârif, 1966.
[232] İbn Vehb, *el-Müsned, y.y.,* Dârü't-Tevhîd li-İhyâi't-Türâs, 2007.
[233] Ebû Nuaym, *es-Salât*, Medine: Mektebetü ğurabâi'l-eseriyye, 1417/1997.
[234] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* III, 485.

*ensâbi'l-büldân'*ı,[235] Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin (ö. 275/889) K*itâbü't-teferrüd*'ü[236], Nesâî'nin (ö. 303/915) *Müsnedü hadîsu Mâlik*'i[237], Ebü'l-Arab el-Kayrevânî'nin (ö. 333/944) *et-Tabakâtu ulemâi'l-Kayrevân*'ı[238], İbn Şahin'in (ö. 385/995) *el-Ebvâb*'ı[239] ve İbnü'l-Hassâr el-Hazrecî'nin (ö. 611/1214) *Takrîbul-Medârik*'i[240] gibi eserler bulunmaktadır. Ayrıca müellifi bilinmeyen *Ma yenbağı li'r-racül en yesta'milehü fi yevmihi ve leyletihi*[241] ve *Zehratü'l-müteallimin fi esâmi meşâhiri'l-muhaddisin*[242] gibi eserler de bu kapsamda zikredilebilir.

Şârihin bu kaynaklardan faydalanması rivâyetlerin doğruluğunu teyit etmek, meselelerin farklı yönlerini ortaya koymak ve hadis senedlerinin güvenilirliğine ışık tutmak amacı taşımaktadır. Örneğin, "Tenasül Organına Dokunmaktan Dolayı Abdest Gerekmediği" bâbında Kays b. Talk el-Hanefî'nin babasından naklettiği rivâyetin senedinde geçen Muhammed b. Cabir hakkında Abdullah b. el-Mübarek'in *et-Târih*'inden yaptığı alıntıda şöyle denir: Abdullah Muhammed'in, hadis rivâyetinde hatırlama güçlüğü yaşadığını fark etmiş, sonrasında Muhammed doğru rivâyeti kendisine kitapla göstermiştir." Bu durum, rivâyetlerin doğruluğunun titizlikle kontrol edildiğini ve şârihin güvenilirliği esas aldığını göstermektedir.[243]

Benzer şekilde, "Abdest Almanın Sevâbı" bâbında şârih, râvîlerden Abdullah b. es-Sünâbihî'nin (ö. 50/670) kimliği üzerinde hassasiyetle durur. Bu bağlamda, Nesâî'nin *Müsnedü hadîsi Mâlik* adlı eserinde söz konusu hadisin Kuteybe aracılığıyla es-Sünâbihî'den rivâyet edildiğini belirtir. Ancak burada es-Sünâbihî'nin adının açıkça zikredilmemiş olması, şârih tarafından özellikle dikkat çekici bulunur. Ayrıca, İbn Abdilber'in de onun ismini belirtmemiş olmasına değinerek bu duruma eleştirel bir tutum sergiler.[244] Bu örnek, şârihin râvîlerin kimliklerini açık ve net biçimde tespit etme konusundaki özenini göstermesi bakımından önemlidir.

---

[235] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, III, 222.
[236] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, II, 383.
[237] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 65.
[238] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, II, 11.
[239] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 454
[240] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, II, 137.
[241] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* I, 413.
[242] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 178.
[243] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* I, 468.
[244] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 65.

Sonuç olarak, matbu‘ olmayan eserler, şârihin kaynak külliyatında önemli bir yer tutmakta; bu eserlerden yapılan alıntılar ve aktarımlar, metnin ilmî derinliğini ve sağlamlığını artırmaktadır. Ancak eserlere erişim güçlüğü nedeniyle kimi bilgiler sadece ikincil nakiller ve muhakkik yorumlarıyla gün yüzüne çıkmaktadır. Bu durum, araştırmacıların söz konusu kaynakların basımı ve yayımlanmasına yönelik çalışmalar yapmasının önemini ortaya koymaktadır.

H. Kendi Eserleri

Şârih eserinde toplamda 9 yerde kendi eserlerine atıf yapmıştır. Atıf yaptığı eserleri şunlardır:

a) *ez-Zehrü'l-bâsim fî sireti Ebi'l-Kâsım*[245]

ez-Zehrü'l-bâsim, Moğultay'ın kendisine en fazla atıf yaptığı eseridir. Eser Süheylî'nin (ö. 581/1185) *er-Ravzü'l-ünf* adlı eseri üzerine yapılan bir tashih ve tenkit çalışmasıdır. Süheylî'nin bu eseri ise İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'sine yazdığı bir şerhtir. *es-Sîretü'n-nebeviyye* de İbn İshâk'ın (ö. 151/768) *el-Meğazî*'sinin tehzîbi olduğundan *ez-Zehrü'l-bâsim*'in aslında bu üç eser üzerine yazılmış bir haşiye olduğu söylenebilir. Hz. Peygamber'in hayatı hakkında bilgi verdiği bu esere *es-Sünen* şerhinde şu üç yerde atıf yapmaktadır.

1. "Henüz Yemek Yemeyen Bebeğin İdrarı" bâbında senedde ismi geçen ve Hz. Peygamber'in hizmetçisi olduğunu söyleyen Ebü's-Semh hakkında bilgi verirken *ez-Zehrü'l-bâsim ve el-İşâra* kitabında Resûlullah'ın hizmetçilerinden bir grubun isimlerini naklettiğini söyleyerek o kitaplara yönlendirmektedir.[246]

2. "Abdestsiz Kur'ân Okunabilir mi? bâbında konuyla alakalı rivâyetleri sıralarken Üsâme b. Zeyd'in, Hz. Ömer'den İslâmiyetin başlangıcına duyduklarına yer verir ancak rivâyeti tam olarak zikretmez ve bu rivâyetin tamamını *ez-Zehrü'l-bâsim* eserinde naklettiğini söyler. [247]

3. "Namaz Vakitleri" bâbında konuya dair naklettiği rivâyetlerden biri için "Müteaahir ulemadan bazıları Nâfî‘ b. Cübeyr'in İbn Abbâstan naklettiği rivâyetin

[245] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-bâsim fî sîreti Ebi'l-Kâsım*, Dımaşk: Dârü'l-kalem, 1416/1996.
[246] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, II, 47.
[247] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, II, 244.

munkatı‘olduğunu iddia etmektedir. Ben bunun muttasıl olduğunu *ez-Zehrü'l-bâsim* adlı kitabımda açıkladım" demektedir.[248]

b) el-İşâre ilâ sîreti'l-Mustafa ve târihu men ba'dehû mine'l-hulefâ[249]

Eser *ez-Zehrü'l-bâsim*'in özeti olup sonuna bazı halifelerin hayatı ilave edilmiştir. Moğultay bu eseri hocası Hatîb el-Kazvînî'nin (ö. 739/1338) isteği üzerine kaleme aldığını belirtir. Siyer alanında muhtasar sayılabilecek bir eser olmasına rağmen az bilinen meselelere de yer verdiği için *ez-Zehrü'l-bâsim*'e göre daha meşhur olmuştur ve elimizde daha fazla nüshası bulunmaktadır.[250]

Şârih şerhinde bu eserine tek bir yerde de işaret etmektedir o da yukarıda geçtiği gibi Hz. Peygamber'in hizmetçilerinden bahsederken onları bu eserinde zikrettiğini söylemektedir. [251]

c) el-Vâdıhu'l-mübîn fî zikri men üstüşhide mine'l-muhibbîn[252]

Gönülleri teskin etmek amacıyla sevgi ve aşktan bahsettiği bu eserde, İbn Abbâs'tan gelen bir tarikini sahih bulduğu "Kim aşık olur, aşkını gizler ve sabrederse Allah onu bağışlar ve cennete koyar"[253] hadisini ele alır ve bu konuda söylenen bazı sözleri nakleder. Eserin ikinci kısmında ise aşk acısı çeken kimselerden bahsetmektedir.

"Kulaklar Baştan Sayılır" bâbında isnâdda ismi geçen râvilerden Süveyd b. Saîd hakkındaki tenkitlere dair örnekler sunarken kendi hocalarından Ebü'l-Hasen es-Sûfî'den bir rivâyet işittiğini söyler ve bunu "*el-Vâdıhu'l-mübîn*"de detaylı şekilde anlattığını söyler.[254]

d) et-Tebyîn fî'l-kelâm alâ ehâdîsü's-Sünen[255]

---

[248] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm,* II, 244.

[249] Moğultay b. Kılıç, *el-İşâra ilâ sîrati'l-Mustafa*, Dımaşk: Dârü'l-kalem, 1416/1996.

[250] Güllü Yıldız, *Siyer Yazıcılığında Şerh-Hâşiye Geleneği ve Moğultay b. Kılıç'ın (7621361) ez-Zehrü'l-Bâsim Adlı Eseri,* 192.

[251] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* II, 47. Ayrıca bkz. *el-İşâra ilâ sîrati'l-Mustafa*, Dımaşk: Dârü'l-kalem, 1416/1996, 361.

[252] Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdihu'l-mübîn*, Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1426/2005.

[253] Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1997/2004, II, 330; V, 364. İbnü'l-Cevzî, *el-İlelü'l-mütenâhiye*, Pakistan: İdâratü'l-ulûmi'l-eseriyye, 1401/1981, II, 285-286, Ali el-Muttakî, Kenzü'l-ummâl, y.y., Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985, III, 372.

[254] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* I, 367.

[255] *Sünen-i Ebû Dâvud'a* yazdığı bir şerhtir, nüshası bulunmamaktadır. İbn Fehd, *Lahzu'l-elfâz*, 139.

Bir şerh çalışması olan eserden "Uyuyan Kimsenin Abdesti" bâbında naklettiği rivâyette ismi geçen Hâlid ed-Dâlânî hakkında Dârekutnî'nin, teferrüd ettiğini ve rivâyetinin sahih olmadığını söylemesi hakkında "Bu söz doğru değildir, çünkü delili yoktur. Ben bu rivâyeti *et-Tebyîn fî'l-kelâm alâ ehâdîsü's-Sünen* kitabımda zikrettim ve illetlerini açıkladım demektedir. [256]

e) el-İtrâf bi-tehzîbi'l-Etrâf

Moğultay b. Kılıç'ın, hocası Mizzî'nin *Tuhfetü'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf'*ına eleştiri amaçlı yazdığı bir eserdir. Mizzî'nin müsned ve mürsel rivâyetlerden oluşan bu eserinde toplamda 19.626 hadis bulunmaktadır. Moğultay'ın *Evhâmü'l-Etrâf* olarak da anılan *el-İtrâf bi-tehzîbi'l-Etrâf'*ı ise günümüze ulaşmamıştır.

Şârih, "Mescidlerde Yapılmayacak İşler" bâbında geçen Vâsile b. Eska'dan nakledilen rivâyet için "İbn Mâce'nin bu hadisini İbn Asâkir ve sonrakiler ihmal etmişlerdir, ben bunu *el-İtrâf bi-Tehzîbi'l-Etrâf* kitabımda ekledim" demektedir.[257]

f) el-İktifâ fî tenkîhi kitabi'd-Duafâ li'bni'l-Cevzî[258]

Eser İbnü'l-Cevzî'nin 4018 zayıf râviyi değerlendirdiği *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn* adlı eserine yazdığı bir tehzîb çalışmasıdır. "Mescidlerde Yapılmayacak İşler" bâbında müellif İbnü'l-Cevzî'nin, eserinde ed-Dallâl ve es-Sakâfî adındaki iki râviyi tek kişi gibi gösterip yalancı olduğunu söylemesine itiraz etmiş ve "es-Sakafî zayıf iken ed-Dallâl değildir ve onu Ebû Hâtim ile es-Süheylî eserinde nakletmiştir. Ben de *el-İktifâ'*da açıkladım" demektedir.[259]

g) Nazmü'l-mercan fi'l-kelâmi alâ Sahîh-i İbn Hibbân

Hakkında bilgi bulunmayan eserin isminden İbn Hibbân'ın *es-Sahîh*'i hakkında olduğu anlaşılmaktadır. "Sünnet Yerleri Birbirine Değdiğinde Gusül Gerekir" bâbında naklettiği hadiste geçen râvilerden Hüseyin b. İmrân hakkında münekkitlerin görüşünü aktardıktan sonra "Zikrettiklerim dışında onu cerh eden birini görmedim, bunu *Nazmü'l-mercan* eserimde detaylıca anlattım" demektedir.[260]

[256] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 431.
[257] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* III, 180.
[258] Moğultay b. Kılıç, *el-İktifâ fî tenkîhi kitabi'd-Duafâ li'bni'l-Cevzî,* Kahire: Dârü'l-Ezher, 2009.
[259] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* III, 183.
[260] Bu kısım Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye baskısında bulunmamaktadır. Mektebetü İbn Abbâs'da bkz: III, 60.

Şârihin kendi eserlerine yaptığı atıflar, iki açıdan değerlendirilebilir: Birincisi, doğrudan konuyla alakalı olmayan detay meselelere girerek eserin akışını gereksiz yere uzatmaktan kaçınma kaygısıdır. Örneğin, Hz. Peygamber'in hizmetçileriyle ilgili bilgi, esas meseleyle doğrudan bağlantılı olmadığı hâlde yalnızca rivâyette geçtiği için kısaca değinilmiş; detaylı açıklama ise başka bir çalışmasına bırakılmıştır. Benzer şekilde, sadece varlığına işaret edilen bir rivâyet ya da o rivâyetin isnâd analizinin yeri, bu şerh değil başka bir eseri olarak görülmüştür.

İkincisi ise, doğrudan *es-Sünen*'de geçen bazı rivâyetler hakkındaki atıflardır. Bu tür örneklerde, şârih, hakkında farklı değerlendirmeler bulunan bir râvîye ilişkin ayrıntıya girmemiş; muhtemelen güvenilir kaynaklarda rivâyeti bulunduğu için bunu yeterli görmüştür. Ayrıca, etrâf yazarlarının atladığı bir rivâyeti kendi eserinde zikrettiğini belirterek, dikkatli ve katkı sunan bir tavır sergilemiştir. Bu durum, şârihin eserlerini hem temel referans olarak kullanma hem de rivâyetlerin doğruluğunu titizlikle teyit etme yönündeki tutumunu ortaya koymaktadır.

Genel olarak değerlendirecek olursak, şârihin eserinde başvurduğu kaynaklar, hadis, tefsir, fıkıh, lügat, tarih, tabakât, matbu olmayan eserler ve kendi eserleri gibi çeşitli türlerden oluşmaktadır. Bu çeşitlilik, müellifin ilmî derinliğini ve kapsamlı bilgi birikimini ortaya koyarken, ele aldığı konuları çok yönlü ve sağlam temellere dayandırma çabasını da yansıtmaktadır.

Şârihin özellikle hadis eserlerine sıkça atıf yapması, çalışmasının temelini sağlam rivâyetler üzerine kurduğunu gösterir. Hadislerin metin ve isnâd analizlerinde titiz davranması, metnin ilmî güvenilirliğini artırırken, rivâyetlerin doğru anlaşılması ve yorumlanmasına imkân tanımıştır. Tarih ve tabakât eserlerinden alınan bilgiler ise şahıslar ve olaylar hakkında bağlam sunarak râvilerin ve rivâyetlerin detaylı şekilde değerlendirilmesini mümkün kılmıştır.

Bunun yanında, tefsir eserlerinden faydalanması, özellikle Kur'ân âyetlerinin anlamlandırılması ve ilgili hadislerle desteklenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Böylece şârih, metinler arası bağlantılar kurarak konulara daha derinlikli yaklaşmış, rivâyetleri âyetlerin bağlamında değerlendirmiştir. Fıkıh alanına dair kaynak kullanımı ise hukukî meselelerde fakihlerin farklı görüşlerini eserine taşıyarak meselelere çok yönlü bir bakış sunmasına olanak sağlamıştır.

Lügat ve dilbilgisi eserlerine yaptığı atıflar, metinlerde geçen kelime ve terimlerin doğru anlaşılması açısından önemli bir katkı sağlamıştır. Dil konusunda gösterilen hassasiyet, hem hadislerin hem de Kur'ân ayetlerinin anlamının doğruluğunu güvence altına almıştır. Kendi eserlerine yaptığı atıflar ise müellifin araştırma derinliğinin ve konulara hakimiyetinin göstergesidir. Bazı detaylı analizleri ve özel meseleleri kendi eserlerinde ele alması, ana metnin akıcılığını koruduğu sistematik bir telif metodunu ortaya koyar.

Şerhte her ne kadar zengin bir kaynak kullanımı bulunsa da şârihin görüşlerine ve eserlerine sıkça atıf yaptığı birkaç isim *el-İ'lâm*'ın omurgasını oluşturmaktadır. Bu isimleri grafik üzerinden şöyle gösterebiliriz:

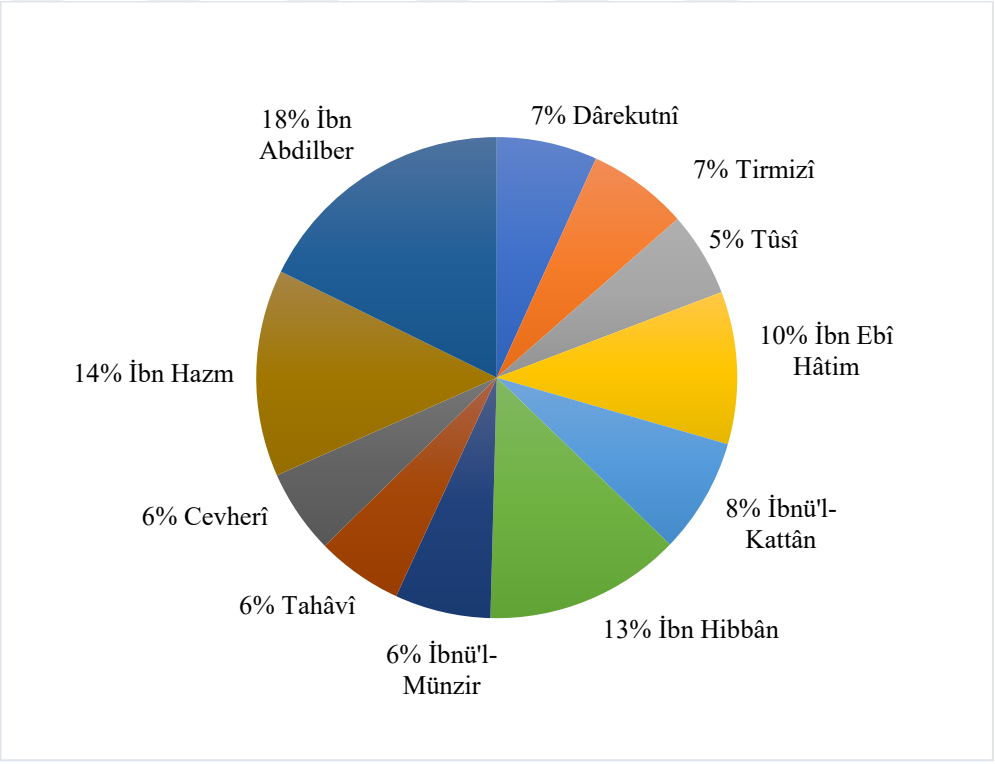

Grafik 1: *el-İ'lâm*'da 80'den Fazla Atıf Yapılan Âlimler

Grafikte en dikkat çekici olan İbn Abdilber ve İbn Hazm'a yoğun şekilde atıf yapmış olmasıdır. Bu durumun oluşmasında her ikisin de *et-Temhîd* ve *el-Muhallâ* adlı eserlerinde rivâyetleri sened ve metin yönünden detaylı incelemesi ile farklı âlimlerin

fıkhî görüşlerine yer vermesi etkili olmuştur. Tirmizî, İbn Hibbân, İbn Ebî Hâtim, Dârekutnî, Tûsî ve İbnü'l-Kattân gibi ilel ve ricâl alanında uzman âlimler rivâyetlerin sıhhatine belirlemede en sık başvurduğu isimler olurken; İbnü'l-Münzir ve Tahâvî'ye fıkhî, Cevherî'ye ise lügavî açıklamalar için sıklıkla atıfta bulunmuştur.

III. ŞERHİN ŞİFÂHÎ KAYNAKLARI

Şârihin eserinde, 40'tan fazla yerde kendi hocalarından sened yoluyla rivâyet ve bilgi aktardığı görülmektedir. 10'dan fazla hocasının adını açıkça zikrettiği bu senedlerde özellikle Ebû'n-Nûn Fethu'd-din ed-Debâbîsî (ö. 729/1328), Ebû Muhammed el-Makdisî (ö. 717/1317), Ebü'l-Fadl es-Sâbûnî (ö. 736/1335) ve Takiyyüddîn el-Mısrî (ö. 721/1321) sıklıkla zikredilmektedir. Bunların yanı sıra Mizzî ve İbn Cemâa gibi önemli âlimlerin isimleri de senedlerde daha sınırlı olarak yer almaktadır.

Şârihin bu rivâyetleri aktarırken çoğunlukla "ḥaddesena", "karaʾtü aleyh" ve "ahberena" gibi semâ ve arz yoluyla alınan rivâyet lafızlarını kullandığı görülür. Bu ifadeler, hadis ilmi geleneğinde bilginin ders halkalarında doğrudan hocadan işitilerek veya okunan yazılı metinlerin hoca tarafından onaylanarak geçerlilik kazandığı bir öğrenme sürecini temsil etmektedir. Dolayısıyla, şârihin bu bilgileri meclis ortamında doğrudan hocalarından aldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, nadiren de olsa icazet yoluyla aldığı rivâyetlere işaret ettiği de olur. Bu durum, şârihin hem rivâyet usulüne olan bağlılığını hem de ilmî disiplindeki hassasiyetini yansıtmaktadır.

A. Aktarılış Amaçları Bakımından Şifâhî Kaynaklar

Şârihin şerhte hocalarından naklettiği rivâyetleri aktarılış amaçları ve bağlamlarına göre şu şekilde tasnif edebiliriz:

1. Zayıf Rivâyetleri Takviye Etmek

Şârih zayıf olduğu söylenen rivâyetleri desteklemek istediğinde "Bu rivâyet bize sahîh senedle geldi" diyerek ulaştığı senedlerle nakletmiştir. Örneğin;

"Misvak Kullanmak" bâbında Ali b. Ebî Tâlib (ö. 40)'ten nakledilen rivâyet zayıf râvileri ve senedindeki inkıta' sebebiyle eleştirilmiştir. Şârih ise "Bu rivâyet bize illetlerden salim ve merfu' olarak ulaştı" diyerek hocaları Ebü't-Tükâ Takiyüddîn Salih

b. Muhtar (ö. 738/1337) ve Ebû Zekeriyyâ Yahyâ el-Makdisî (ö. 737/1338)'den gelen senedle mütâbi‘ rivâyetleri nakletmiştir.[261] Burada sadece muttasıl bir rivâyet nakletmekle kalmaz, aynı zamanda bu rivâyetin illetlerden salim olduğunu beyan ederek kendisine ulaşan rivâyet malzemesinin ilmî kontrol süzgecinden geçirildiğini vurgular.

"Namaz Kılmadan Uyuyan Kimsenin Durumu" hakkında rivâyetleri değerlendirdikten sonra da Muhammed b. Ebû Bekir'den (ö. 722/1322) ulaşan sahih isnâdı nakleder.[262] Şârihin zayıf veya problemli görülen rivâyetleri, kendisine ulaşan daha sağlam senedler aracılığıyla desteklemesi, hem hadis usûlündeki "i‘tibar" yöntemine uygunluk gösterir hem de müellifin gelen rivâyetleri sorgusuz kabul etmeyip isnâd tenkidine tabi tuttuğunu yansıtır. Bu yöntem, şârihin hadisi sadece nakleden değil, aynı zamanda değerlendiren bir münekkid olarak konumlandığını göstermesi açısından önemlidir.

2. Âlî İsnâda Vurgu Yapmak

Şârih bazı yerlerde rivâyetin kendisine âlî isnad ile ulaştığını belirtmektedir. "Hayızlı Kadının Kocası Ne Yapmalı" bâbında Ümmü Habîbe'den (ö. 44) nakledilen rivâyetin sahîh olduğunu söyledikten sonra rivâyetin kendisinde âlî bir senedle ulaştığını belirterek hocası Taceddîn İbn Dakîkilîd'den (ö. 723/1323) gelen isnâdını paylaşır ve bu rivâyetin *es-Sahîh*'te geçtiğini söyler.[263]

"Abdest Alırken Ağıza ve Buruna Su Çekmek" bâbında Seleme b. Kays hadisinde "Bu hadis bize İbn Mâce tarikiyle âlî isnâdla gelmiştir diyerek Yahya b. Ebî Muhammed ed-Dımaşkî'den (ö. ?) gelen rivâyeti naklederken[264], "Kapların Üzerini Örtmek" bâbında İbn Abbâs'tan gelen rivâyete Bedreddin et-Türkî'den (ö. 731/1330) gelen âlî isnâdla ulaştığını ifade eder.[265]

Rivâyetlerin âlî isnadlarla aktarılması, rivâyetin nakil sürecindeki râvî sayısının azlığı sebebiyle ihtilaf ve hata ihtimalinin azalması bakımından önemli addedilir. Şârihin bu isnâdları öne çıkarması, onun isnâd ilmi konusundaki vukûfiyetini ve gelen

[261] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 80-81.
[262] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, II, 523.
[263] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, II, 367.
[264] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 288.
[265] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, II, 212.

rivâyetleri sadece lafız düzeyinde değil, yapısal güvenilirlik açısından da değerlendirdiğini göstermektedir. Bu tutum, eserin ilmî değerini ve müellifin ilim halkalarındaki yerini belirginleştirmesi açısından önemlidir.

3. Râvîler Hakkında Bilgi Vermek

"Deniz Suyuyla Abdest Almak" bâbında menkul hadisin isnâdında ismi geçen râvilerden Ebü'l-Kâsım b. Zinâd hakkında Ebû Zürâ ve başkalarına göre isminin bilinmediğini naklettikten sonra "Bize Kâdı'l-kudât Bedreddin İbn Cemâa'nın Ebû Ömer b. Salih'ten naklettiğine göre bu kişinin adı Mirdas'tır" demektedir.[266]

"Deve Eti Yemekten Dolayı Abdest Almak" bâbında Tirmizî'den naklettiği rivâyette ismi geçen "Zü'l-Ğirra" isimli sahâbînin künyesi hakkında ihtilaf bulunduğunu zikrettikten sonra Ebü'l Hüseyin Ali b. Kuleyb el-Hicâzî'den (ö. ?) nakledildiğine göre onun nisbesinin el-Cühenî olduğunu söylemektedir" demektedir. [267]

Şârihin isnâdlarda geçen râvîlerin kimliklerini, künyelerini veya ilmî durumlarını açıklaması, onun râvî tahlili konusundaki özenini ortaya koyar. Bu tarz açıklamalar, râvî tenkidi ve rivâyetlerin sıhhat derecelerinin anlaşılması gibi temel hadis usûlü meselelerine doğrudan katkı sağlar. Özellikle hakkında ihtilaf bulunan râviler için şârihin hocalarından gelen bilgilerden istifade etmesi aktif bir münekkid olduğunu da göstermektedir. Bu yaklaşım, şârihin hadislerin senedindeki her bir halkayı titizlikle değerlendirdiğini ve isnâdın sıhhati konusunda yüksek hassasiyet taşıdığını ortaya koyar.

4. Sened ve Metin Farklılıklarını Göstermek

Şârih bazen rivâyetlerin farklı tariklerini kendisine kadar ulaşan bir senedle nakleder. Örneğin "Meziden Dolayı Abdest Almak" bâbında nakledilen rivâyetlerde birilerinin Hz. Peygamber'e giderek mezi hakkında soru sorduğundan bahsedilir. Şârih ise "Bana Hz. Peygamber'in kendisinin soru sorduğu, senedi hasen olan bir isnâdla

[266] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm,* I, 260.
[267] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* I, 513.

rivâyet ulaştı: Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Yûsuf el-Makdisî (ö. 737/1336) dedi ki…" diyerek bu rivâyeti nakletmektedir.[268]

"Cünüb Kimseyle Musafahalaşmak" bâbında nakledilen merfu rivâyetin Kütüb-i sitte imamları tarafından tahric edildiğini ancak Müslim'in maktu' olarak naklettiğini belirttikten sonra da şöyle demektedir: "el-İmam Bedreddîn b. Yûsuf'a okudum (ö. 731/1330) dedi ki: *Sahîh-i Müslim*'in nüshalarında Humeyd'in İbn Râfi'den maktu' olarak naklettiğini gördüm. Bu ikisi arasında inkıta da vardır" demektedir.[269]

"Mest Üzerine Meshetmek" konusunda da İbn Cerîr'in babasından naklettiği rivâyeti zikrettikten sonra "Meshin süresinin de zikredildiği, senedi hasen bir rivâyeti bana Takiyüddîn el-Hemedâni el-Mısrî (ö. 721/1321) nakletti… Cerîr'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber buyurdu ki: "Yolcu için üç gün, mukîm için bir gün mestler üzerine mesh edilir"[270] demektedir.

Bir sonraki bâb olan "Yolcu ve Mukîm İçin Meshetme Süresi" bâbında ise konuyla ilgili rivâyetleri naklettikten sonra "İbn Dakîkil'îd bize tahdis etti…Abdullah dedi ki: "Ebû Hayyan'ı Avf b. Mâlik hadisini naklederken işittim. Bu hadis mestler üzerine meshetmek konusundaki en sağlam hadistir çünkü Tebük gazvesinde söylenmiştir. Bu gaza Hz. Peygamber'in son gazası ve son fiilidir. Buhâri de buna hasen hükmünü vermiştir."[271]

Şârihin aynı hadisin farklı sened ve metinleri kaydetmesi, rivâyetler arası mukayese imkânı sunar. Müslim'in rivayetindeki maktû'luk vurgusu gibi örneklerde, metinlerin nasıl rivâyet edildiği, hangi tarikin daha güvenilir olduğu gibi konular üzerinden yapılan analizler, müellifin hadis usûlündeki inceliklere olan vukûfiyetini gözler önüne serer.

5. Rivâyetleri Delil Olarak Kullanmak

Şârihin bazı hadisleri sadece rivâyet bağlamında değil, aynı zamanda fıkhî veya tarihî meselelerin izahında delil olarak kullanması onun bu rivâyetleri çok yönlü bir

[268] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 537.
[269] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, II, 62.
[270] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* II, 81.
[271] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* II, 127.

şekilde değerlendirme becerisini ortaya koyar. Bu kullanım tarzı, hadis ilmi ile fıkıh ve kelam gibi diğer İslami ilimler arasındaki metodolojik ilişkiyi gösterdiği gibi, müellifin çok yönlü ilmî yetkinliğini de yansıtır. Delil olarak kullanılan rivâyetlerin isnâd zinciriyle birlikte aktarılması ise, bu delillerin ilmî temellere dayalı olduğunu gösterir. Ayrıca rivâyetlerin sıhhatiyle ilgili yapılan açıklamalar, bu delillerin yalnızca malumat olarak değil, muhkem naslar olarak kullanıldığını ortaya koyar. Örneğin, şârih ezanın başlangıcı konusunu ele alırken "Ebü't-Tükâ Salih el-Eşarî'nin (ö. 738/1337) bize aktardığı sahih hadis Hz. Peygamber'in ezanı isra gecesi öğrendiğini gösterir" diyerek uzun bir rivâyet nakletmiştir.[272]

6. Rivâyetleri Örnek Olarak Zikretmek

Şerh ettiği rivâyetlerle alakalı olarak bildiği diğer rivâyetleri örnek olarak zikreden müellif "Yolcu ve Mukim İçin Meshetme Süresi" bâbında konuyla ilgili farklı sahâbîlerden gelen rivâyetleri sıraladıktan sonra Ebü'l-Fadl Abdülmuhsin es-Sâbûnî (ö. 736/1335)'den gelen isnâdla Enes b. Mâlik'in şu rivâyetini nakleder: "Resulullah'ı heladan çıkarken gördüm. Üzerinde geyik derisinden yapılmış beyaz mest vardı, abdest aldı ve onları meshetti."[273] Misvak kullanmak konusunda ise yine örnek olarak "Ebû Zekeriyyâ Yahyâ el-Makdisî (ö. 737/1336) haber verdi…" diyerek "Eğer ümmetime meşakkat verecek olmasaydım her namaz vakti abdest aldıkları gibi misvak kullanmalarını emrederdim" hadisini nakletmiştir. [274]

Şârihin örnek olarak bazı hadisleri zikretmesi konunun daha iyi kavranmasını hedeflediğini gösterir. Bu yaklaşım, klasik hadis şerhi geleneğinde sıkça görülen, meseleyi daha geniş bir rivâyet perspektifiyle açıklama yöntemine işaret eder. Rivâyetlerin sahabî çeşitliliği üzerinden sunulması ise, uygulamanın yalnızca tek bir sahâbîye veya vakaya bağlı olmadığını gösterir.

Moğultay'ın şerhinde hocalarından sened yoluyla naklettiği rivâyetlerin işleniş tarzı, onun hadis ilmine vukûfiyetini ve metodolojik titizliğini ortaya koymaktadır.

[272] Moğultay b. Kılıç, *el-İʿlâm*, III, 28.

[273] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.,* II, 133.

[274] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, I, 81.

Rivâyetlerin farklı amaçlarla kullanılması, Moğultay'ın metinle kurduğu ilişkiyi pasif bir nakilci olmaktan çıkarıp, katkı sunan aktif bir şârih düzeyine taşımaktadır.

Şârihin, isnâd kullanımı dışında bazen de "kâle Şeyhuna" ifadesini kullanarak bilgi naklettiği görülmektedir. Bu ifade, müellifin bizzat hocasından sözlü olarak edindiği bilgiyi aktardığını gösteren işaretlerden biri olarak yorumlanabilir. Bu kullanım, şârihin yalnızca isnâdlı bilgilere değil, aynı zamanda hocalarının sözlü ifadelerine de değer verdiğini gösterir. Bu unvan, toplam yedi farklı yerde geçmekte olup, ikişer kez Mizzî ve Bedreddîn İbn Cemâa için; birer kez ise Ebü'l-Hasan el-Mekkî, Dimyâtî ve Ebû Muhammed el-Menbicî için kullanılmıştır. Şârihin "şeyhuna" ifadesini kullanarak şifâhî olarak aldığı bilgileri naklettiği yerler şunlardır:

1. "Tenasül Organına Dokunmaktan Dolayı Abdest Gerekir mi?" bâbında hocamız Yunus ed-Debâbîsî kıraat etti ben de dinliyordum diyerek Bakiyye b. Velid'den rivâyet nakletmiş daha sonra Debâbîsî'nin Bakiyye için "sikadır, maruf kişilerden rivâyet almış ve onunla ihticac edilmiştir. Müslim ve ondan sonraki ashab-ı sıhâh da rivâyetini tahric etmiş ve onunla ihticac etmiştir" dediğini nakletmektedir. Moğultay ise "Onun bu sözü tartışmaya açıktır. Çünkü Müslim ondan mutâbaatta rivâyet nakletmiştir, hocamız Mizzî ve başkaları da böyle söyler" der.[275]

2. "Mescidlerde Balgam ve Tükürük Yasaktır" bâbında "Hocamız Kâdı'l-kudât Bedreddin İbn Cemâa'ya bir gün evindeyken mescidin penceresine tükürmenin hükmü sorulduğunda 'Tükürük mescidin havasına gireceği için caiz değildir' şeklinde cevap verdi. Ancak başını tamamen dışarı çıkararak tükürülmesi durumunda bir sakınca görmediğini belirtti.[276]

3. "Cemaatle Namaz Kılmanın Değeri" bâbında "Hocamız Kâdı'l-kudât Bedreddin İbn Cemâa cemaatle namaz kılmanın kıymetine dair birkaç madde çıkardı ve bize de nakletmemiz için izin verdi" diyerek 27 madde sıralamıştır. [277]

Verilen örnekler üzerinden baktığımızda, Moğultay "şeyhuna" ifadesini farklı bağlamlarda ve çeşitli amaçlarla kullanmaktadır. Buna göre hocası Debâbîsî'nin Bakiyye hakkındaki açıklaması ders esnasında bizzat duyduğu bir bilgi gibi görünmektedir. Bu örnek, bazı durumlarda bir hocasının görüşünü diğer bir hocanın eleştirisiyle

[275] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 455.
[276] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, III, 208.
[277] Moğultay b. Kılıç, *a.g.e.*, III, 250-251.

karşılaştırarak hem güvenilirliği hem de eleştirel değerlendirmeyi birlikte yürüttüğünü gösterir.

İbn Cemâa'ya ilişkin örneklerde, hocasının evinde gerçekleşen özel ilmî sohbetler ve sorular aracılığıyla doğrudan bilgi aldığını görürüz. "Şeyhunâ" ifadesinin geçtiği diğer atıflarda ise, Moğultay hocalarının notlarından yararlandığını belirtmekte, böylece kaynak kullanımında titiz ve özenli bir yaklaşım sergilemektedir.[278] Dolayısıyla bu ifade sadece bir hürmet ifadesi değil, aynı zamanda ilmî aidiyetin, kaynak kullanımının ve eleştirel değerlendirme geleneğinin bir göstergesidir.

B. Şifâhî Kaynaklardan Ulaşılan Sonuçlar

Moğultay'ın şerhinde yer alan isnâdlar, sadece rivâyet zincirlerini aktarma işlevi görmekle kalmaz, aynı zamanda metnin telif dönemine ve müellifin ilmî serüvenine dair önemli ipuçları da sunar. Özellikle bazı hocalarından bahsederken kullandığı "rahimehullah" ifadesi, bu şahsiyetlerin vefat etmiş olduğunu belirtmekte ve böylece eserin en azından ilgili ifadelerden sonraki bir tarihte kaleme alınmış olduğunu göstermektedir. Nitekim Ebü'l-Fadl es-Sâbûnî (ö. 736/1335), Ebü'n-Nûn ed-Debâbîsî (ö. 729/1328) ve Bedreddîn İbn Cemâa (ö. 733/1333) gibi hocaları için bu ifadeyi kullanması, şerhin 733 sonrası bir tarihte yazılmış olabileceğini düşündürmektedir. Bu tesbit, yazma nüshalarda yer alan 732, 737 ve 744 tarihleriyle de örtüşmektedir. Dolayısıyla bu ifadeler, metnin oluşum süreci hakkında tarihî veriler sunan önemli işaretlerdir.

Öte yandan müellifin bazı isnâdlarında doğrudan tarih vermesi ve bizzat şifahî icazet aldığına dair beyanlarda bulunması, onun talebelik dönemine dair daha ayrıntılı bir kronoloji oluşturmamıza imkân tanımaktadır. Örneğin, "Bir Avuç Su ile Ağıza ve Buruna Su Vermek" başlığı altında yer alan "Bize Ebü'l-Hasan İbn Mûsâ el-Hicâzî, 711 senesinin aylarında ona okurken haber verdi" şeklindeki ifade, Moğultay'ın 710'lu yıllarda aktif şekilde ilim halkalarında bulunduğunu göstermektedir. Benzer şekilde, Ebû Muhammed İsa b. Abdurrahman b. Meâlî (ö. 717/1317) hakkında "bize defalarca icazet verdi" şeklindeki beyanı, onun erken dönem ilmî gelişimi hakkında fikir

[278] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm,* II, 65; III, 327-328, 387.

vermektedir. Bu veriler, İbn Fehd'in Moğultay'ın 712 yılında ilim meclislerinde temayüz etmeye başladığına dair tespitini destekler niteliktedir.

Şârihin isnâdlarında dikkate değer bir diğer unsur da sadece hocalarından gelen rivâyet zincirlerini nakletmekle kalmayıp aynı zamanda okuduğu eserleri de belirtmesidir. Örneğin, "İbnü'l-Medînî, *el-İlelü's-sağîr*'de dedi ki: 'Ben bu kitabı Ebü'l-Hasan İbn Salâh'a okudum'" veya "Ebû Saîd el-Hudrî hadisini Ebû İshak eş-Şîrâzî *Ğaslu'r-ricleyn* adlı eserinde zikretmiştir – Ben bu kitabı Ali b. Salâh'a okudum –" şeklindeki ifadeler, hem yazılı kaynaklarla birebir temas halinde olduğunu hem de bu eserleri bizzat hocasına okuyarak ilmî tahsilini gerçekleştirdiğini göstermektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞERHİN LİTERATÜRE ETKİSİ

Bu bölümde ele alacağımız *el-İʿlâm* şerhinin literatüre etkisi meselesine geçmeden önce daha önce yapılmış bir çalışmadan bahsetmek hem karşılaştırma yapma imkânı sağlayacağı hem de meseleyi anlamayı kolaylaştıracağı için bir gerekliliktir. Ali Ramazan Arif'in "Moğultay b. Kılıç'ın Hadis Şerhçiliği" başlıklı yüksek lisans tezinin üçüncü bölümünde, Moğultay'ın Hadis şerhlerinin kaynaklık değeri ele alınmıştır.[279]

Arif, şarihin günümüze ulaşan şerhlerinin *el-İʿlâm* ve *et-Telvîh* olduğunu belirtmiş, ardından çalışmasının kapsamı için *et-Telvîh*'in daha elverişli olduğu gerekçesiyle araştırmasını bu eser üzerinden yürütmüştür. Yazar, Moğultay'ın öğrencilerinden İbnü'l-Mülakkın'ın (ö. 804/1401) *Sahîh-i Buhârî* şerhi *Şevâhidü't-tavzîh fî şerhi'l-Câmi'i's-sahîh'*i, İbn Hacer'in (ö. 852/1459) *Fethü'l-bârî*'si ve Aynî'nin (ö. 855/1451) *Umdetü'l-kârî*'si üzerinden *et-Telvîh*'in etkisini belirlemeye çalışmıştır.

Yazarın bu çalışmada ulaştığı sonuçlar, bizim *el-İʿlâm* şerhi üzerinden yapacağımız değerlendirmeden biraz farklı görünmektedir. Yazar, *el-Mektebetü'ş-Şâmile* programında tarama yaparken *"Sahibü't-Telvîh*", "Alâuddîn" ve "İmam Alâuddîn" gibi ifadelerle de arama yaparak atıfları tespit ettiğini söylemektedir. Ancak *el-İʿlâm* eseri için bu ifadelerle, örneğin "Sahib-ü *el-İʿlâm"* veya sadece "Alâüddîn" şeklinde yapılan bir arama sonuç vermemektedir. Bunun sebebi, bu şerhin *et-Telvîh* kadar tanınmaması ve muhtevasının çok sınırlı kalması olmalıdır. "Alâuddîn" veya "Hafız Moğultay" gibi ifadeler ve eserin adı çok nadiren zikredilmektedir. Tespitlerimize göre, kendisine yapılan atıflarda genellikle "Moğultay İbn Mâce şerhinde dedi ki" ifadesi kullanılmaktadır.

Şarihin *et-Telvîh* eserine çok sayıda atıf yapıldığını tespit eden Arif, bunları "senede taalluk eden atıflar", "metne taalluk eden atıflar" ve "bâb başlığına taalluk eden atıflar" şeklinde sınıflandırmış, ardından bu başlıkları da kendi içinde detaylandırmıştır. Daha sonra atıf sebeplerine değinen yazar, bu sebepleri "eleştiri" veya "meseleyi ortaya koyma" şeklinde ayrı bir sınıflandırmaya tabi tutmuştur. Ulaştığı sonuca göre, İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401) ve İbn Hacer'in (ö. 852/1449) atıfları daha çok senede yönelik olup çoğunlukla eleştiri amacı taşırken, Aynî'nin (ö. 855/1451) atıfları genellikle metne yönelik ve meseleyi açıklama niteliğindedir. Bunun yanı sıra Moğultay'a en çok atıf

[279] Ali Ramazan Arif, *Moğultay b. Kılıç'ın Hadis Şerhçiliği*, (yüksek lisans tezi, 2024), Kayseri Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

yapan da Aynî'dir. Aynî'nin diğerlerinden farklı olarak Moğultay'ın metne dair açıklamalarından istifade etmesi muhtemelen her ikisinin de Hanefî olmasıyla ilgilidir.

Son olarak, Hint alt kıtasında, Osmanlı döneminde ve diğer şerhlerde *et-Telvîh*'e yapılan atıfları değerlendiren yazar, bu eserlerde nadiren atıf yapıldığını ve eserin Kahire bölgesinde daha etkili olduğunu tespit etmiştir. Buna göre, bu şerh yazıldıktan sonra Memlük dönemindeki en önemli hadis şerhlerine kaynaklık etmiştir. Bu kısa açıklamadan sonra, Moğultay'ın *el-İ'lâm* adlı şerhinin etkisine geçebiliriz.

Şerhin literatüre etkisini inceleyeceğimiz bu bölümde, *el-Mektebetü'ş-Şâmile* programı üzerinden çeşitli şekillerde yapılan taramalarla esere yönelik atıflar ve bunların mahiyeti incelenmiştir. Hadis şerhlerinde esere yapılan atıflar sınırlı olduğu için araştırma, "Hadis Şerhlerindeki Etkisi" ve "Diğer Hadis Eserlerindeki Etkisi" olmak üzere iki ana bölümde yürütülmüştür. Hadis şerhlerinde esere neden az atıf yapıldığına dair bazı tahminlerde bulunmak mümkündür.

Daha önce belirtildiği gibi, *el-İ'lâm*, *es-Sünen*'in sadece %17'sini içeren, tamamlanmamış bir eserdir. Şerhte odak noktası rivâyetlerin sıhhati olduğu için senedlere dair uzun açıklamalar yer alırken, metne yönelik açıklamalar daha azdır. Bu durum, eserden faydalanma imkânını kısıtlamaktadır. Görünen o ki Moğultay'ın müstakil bir ricâl eserinin ve *Sahîh-i Buhârî* şerhinin bulunması da *el-İ'lâm*'ı geri planda bırakmıştır. Nitekim yaptığımız taramada, kendisine yapılan atıfların bu iki eser üzerine yoğunlaştığı görülmektedir.

Ayrıca *Sünen-i İbn Mâce*, diğer *Kütüb-i Sitte* eserleri kadar üzerine çalışılmış bir eser değildir. Hatta esere yapılan ilk şerhin de bu eser olabileceğini daha önce belirtmiştik. Bunların yanı sıra, Moğultay'ın Kahire bölgesinden dışarı çıkmamış olması klasik dönemde eserin tanınmasını zorlaştıran bir faktör iken eserin yakın zamana kadar mahtut olarak bulunması ise modern dönem araştırmacılarının esere ulaşımı açısından önemli bir sorun teşkil etmektedir. Bununla birlikte, esere yapılan atıfların sadece burada tespit edilenlerden ibaret olduğunu söylemek de doğru olmaz. Zira Aynî gibi bu eserden istifade ettiği hâlde şârihin veya eserinin adını anmayanların bulunması muhtemeldir. Çalışmanın devamında zikredileceği üzere Aynî, yer yer *el-İ'lâm*'dan alıntı yapmış ve bundan dolayı bazen Moğultay'ın rivâyeti yanlış yerde zikretmek ya da

sözü yanlış kişiye nispet etmek gibi hatalarını tekrar etmiştir.[280] Bu durum, dönemin âlimleri arasında isim zikretmeden istifade etmenin yaygın olabileceğine dair bir kanıt sunmaktadır.

el-İʿlâm'ın etkisinin tespit edilenden daha yaygın olduğunu ortaya koyan bir örnek de Emir es-San'ani'nin (ö. 1182/1768) *et-Tenvir şerhu'l-Câmiü's-sağîr*'de eserin ismi açıkça belirtilmeden Moğultay'ın şerhine atıf yapmasıdır. Bu atfın *el-İʿlâm*'a olduğu *et-Tenvir*'in muhakkiki tarafından belirtilmiştir. İleride görüleceği üzere aslında bu eserde çeşitli yerlerde "Moğultay'ın İbn Mâce şerhi" ifadesi geçmekte ve müellif San'ani'nin bu şerhi gördüğü tespit edilebilmektedir ancak bu örnekteki gibi diğer şerhlerde de eser adı tam olarak belirtilmeden *el-İʿlâm'*a atıf yapılmış olması mümkündür.[281] Bununla birlikte şerhlerde geçen "Moğultay şerhinde dedi ki" şeklindeki mutlak kullanımların genellikle *et-Telvîh'*e yönelik olduğu görülür. Bunu, ifadenin *Sahîh-i Buhârî* hakkında yazılan eserlerde geçmesinden ve konu itibarıyla *el-İʿlâm*'da bulunmayan meseleler hakkında olmasından anlamak mümkündür. Yer yer muhakkikler de bu duruma işaret etmektedir.

Bunlar dışında son olarak *el-İʿlâm*'ın Sıbt İbnü'l Acemî'nin (ö. 841/1438) *el-Ḥavâşî ʿalâ Süneni'l-ḥâfız İbn Mâce'*si üzerindeki etkisinden bahsedilebilir. İbnü'l Acemî, eserinde Moğultay'a herhangi bir eser adı vermeden bir kez atıf yapmıştır ve muhtevası sebebiyle bu atfın *el-İʿlâm*'a olabileceği düşünülebilir.

İbnü'l Acemî'nin bu eserinde İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hureyre'den nakledilen namazda tadil-i erkâna riâyet etmenin gerekliliğiyle ilgili rivâyette geçen Hz. Peygamber'in uyardığı kişinin Hallâd b. Rafî olduğunu söylemekte ve müteahhirden bazılarının da bu şekilde dediğini belirtmektedir. İbnül'Acemî, İbnü'l Mülakkın'in bu ifadeyle Moğultay'ı kastetmiş olabileceğinden bahsetmiştir.[282] Gerçekten de Moğultay, şerhinde bu konuya dair farklı rivâyetlere yer vermiş ve bu kişinin ismini zikretmiştir.[283] Buna göre Halep'te dünyaya gelen İbnü'l Acemî'nin, Kahire'ye seyahat etmesi ve

[280] Yusuf Abdulhadi, yakın zamanda kaleme aldığı makalesinde Moğultay'ın *el-İʿlâm'*daki bir hatasının Aynî tarafından tekrarlandığını tespit etmiştir. Bkz. "Teakkubâtü'l Hâfız Moğlutay ale'l-İmam İbn Mâce fî Sünen'ihi", *Külliyeti'd-dirâsâti'l-İslâmiyye li'l-benîn*, 2025.

[281] San'ani, *et-Tenvîr Şerhu'l-Câmii's-sağîr*, Riyâd:Mektebetü Dârü's-selâm, 1432/2011, VIII, 635.

[282] Sıbt İbnül'l Acemî, *el-Ḥavâşî ʿalâ Süneni'l-ḥâfiẓ İbn Mâce,* Riyâd: Dâru Atlasü'l-hadrâ, 1438/2017, I, 534.

[283] Moğultay b. Kılıç, *el-İʿlâm*, I, 483.

Moğultay'ın talebelerinden İbnü'l Mülakkın'dan ders alması onun Moğultay'dan ya da eseri *el-İ'lâm*'dan dolaylı yoldan istifade etmesine imkân sağlamıştır denilebilir. Bu durum, *el-İ'lâm'*ın etkisinin sadece doğrudan atıflarla değil, aynı zamanda hoca-talebe zinciri üzerinden de yayıldığını göstermektedir.

I. HADİS ŞERHLERİ VE İLİMLERİNDE ETKİSİ

Yapılan taramada, hadis şerhleri ve ilimleri kategorisinde Moğultay'ın *el-İ'lâm*'ına açıkça atıf yapan 5 eser tespit edilmiştir. Bu eserlerden sadece biri *Sünen-i İbn Mâce* şerhi olup, o da çağdaş Suudi âlimlerinden Muhammed Emin el-Hererî'nin (ö. 2019) *Şerhu Sünen-i İbn Mâce* adlı eseridir.[284] el-Hererî, eserinde *el-İ'lâm*'a iki kez atıfta bulunmuş olsa da bu atıfları doğrudan *el-İ'lâm*'dan değil, *Feyzü'l-kadîr* üzerinden yapmıştır.[285] Aslında Hererî'nin bu şerhi 2018 yılında yayımlanmadan önce *el-İ'lâm*'ın dört neşri de matbu olarak mevcuttur. Buna rağmen Hererî'nin esere dolaylı yoldan atıf yapması ya bu neşirlerden bîhaber olduğunu ya da söz konusu neşirlerin henüz yeterince yaygınlık kazanmadığı ihtimalini düşündürmektedir. Diğer üç şerhte ise toplamda 58 atıf tespit edilmiştir. Bu eserleri kronolojik olarak zikredecek olursak:

1. Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf el-Münâvî (ö. 1031/1622), *Feyzü'l-kadîr*: Suyûtî'nin *el-Camiü's-sağîr*'ine yazılan bu önemli şerhte müellif, râviler hakkında bilgi verirken Moğultay'a 34 defa atıf yapmıştır.[286] Münâvî'nin Kahire'de ilimle meşgul olan bir âlim olması, kendisinden yaklaşık üç asır önce vefat eden Moğultay'ın eserinden istifadesini kolaylaştırmış olabilir.

2. Emir es-San'ani (ö. 1182/1768), *et-Tenvîr şerhu'l-Câmii's-sağîr*: Müellif, Suyûtî'nin *el-Câmiü's-sağîr*'ine yazdığı bu şerhte, *el-İ'lâm*'a 23 yerde atıf yapmıştır.[287] Ancak bu atıflar adı açıkça zikredilmese de aslında *Feyzü'l-kadîr* üzerinden yapılmıştır.[288] *Feyzü'l-kadîr* ve *et-Tenvîr*'in aynı esere yazılmış şerhler olarak atıflar bakımından öne çıkmasının temel nedeni muhtemelen Suyûtî'nin Moğultay'ı, "Hadis

[284] Muhammed Emin el-Hererî, *Şerhu Sünen-i İbn Mâce,* Cidde: Dârü'l-Minhâc, 1439/2018.

[285] Bkz. Hererî,a.g.e., IV, 122, 124.

[286] Bkz: Zeynüddîn el-Münâvî, *Feyzü'l-kadîr, Mısır: el-Mektebetü't-ticariyyetü'l-kübrâ,* 1356, V, 99, 490.

[287] Emir es-San'ani, *et-Tenvîr Şerhu'l-Câmii's-sağîr*, Riyâd:Mektebetü Dârü's-selâm, 1432/2011.

[288] Karşılaştırma için bkz. *et-Tenvîr*, I, 340 ve *Feyzü'l-kadîr,* I,137; *et-Tenvîr*, XII, 126 ve *Feyzü'l-kadîr*, VI, 453.

ilminde alim, ensab ilminde ise ustaydı" diyerek övmesi ve "Onun İbn Mâce şerhi var ki tamamlayamadı, ben onu tamamlamaya başladım" şeklindeki ifadesidir.[289]

3. Hamza Muhammed Kasım (d. 1431/1943), *Menârü'l-kârî Şerhu Muhtasar-i Sahîhi'l-Buhâri:* Medine'de dünyaya gelen bu müellif, mütekaddim ulemanın görüşlerine sıkça yer verdiği eserinde 1 yerde Moğultay'ın rivâyet hakkında verdiği hükmü nakletmiş ve eserin adını açıkça zikretmiştir.[290]

Hadis ilimleri kategorisinde ise İbn Hamza el-Hüseynî'nin (ö. 1120/1708) *el-Beyân ve't-ta'rif fî esbâbi vürûdi'l-hadisi'ş-şerîf*'i bulunmaktadır. Dımaşk'ta dünyaya gelen ve eserini İstanbul'da tamamlayan müellif, esbab-ı vürûd alanındaki bu kapsamlı eserinde Moğultay'a 2 yerde atıf yapmıştır.[291]

Bu tespitlere göre, meşhur şerhlerde *el-İ'lâm*'a doğrudan atıf yapılmadığı ve atıfların büyük çoğunluğunun *el-Câmiü's-sağîr* şerhlerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Ayrıca atıf sebeplerinin hemen hepsinin senedle alakalı olduğu söylenebilir. Bu atıfları, amacına göre daha detaylı alt başlıklara ayırarak incelemek mümkündür.

A. Râvi ve İsnâd Değerlendirmeleri

Atıfların çoğunluğu, Moğultay'ın râviler ve isnâdlar hakkında verdiği hükümleri nakletmekten ibarettir. Yukarıda ismi geçen şârihler, onun bu değerlendirmelerini birincil bir referans kaynağı olarak kullanmışlardır.

İbn Abbâs'tan gelen "Abdestte kimseden yardım almaz, sadaka vereceği zaman da kimseyi görevlendirmez kendisi verirdi" rivâyeti hakkında San'ani, Moğultay'ın bu hadisi ma'lûl saydığını aktarmıştır. Moğultay, bu hükmünün gerekçesi olarak seneddeki

[289] Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, Mısır: Dâru ihyâi kütübi'l-Arabiyye, 1387/1967, I, 359; *Zeylü Tabakâti'l-huffâz*, Beyrût:Dâru kütübi'l-ilmiyye, 1419/1998, 241. Suyûti'nin *Misbâhü'z-zücâce alâ Sünen-i İbn Mâce* adlı *es-Sünen* şerhi, *el-İ'lâm'ın* devamı olma ihtimalinden dolayı incelenmiş ancak aralarında ciddi bir benzerlik bulunamamıştır. Suyûtî'nin bu eserinde bazı rivâyetleri atladığı ve açıklamaları oldukça kısa tuttuğu tespit edilmiştir. Moğultay'ın kaynak çeşitliliğinin aksine Suyûtî'nin, çoğunlukla Zemahşeri, İbnü'l Esîr ve Tîbî gibi âlimlere atıf yaptığı görülmüştür. Örnek için bkz: Beyrût:Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2015, 200-201.

[290] Hamza Muhammed Kasım, *Menârü'l-kârî şerh-i muhtasar-u Sahîhi'l-Buhâri,* Dımaşk: Mektebetü dârü'l-beyân, 1410/1990, II, 14.

[291] İbn Hamza Hüseynî, *el-Beyân ve't-tarif fî esbâbi vürûdü'l-hadis-i şerîf*, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, I,69, 222.

Alkame b. Cemre'nin meçhul, Mutahhar İbnü'l Heysem'in ise metruk olduğunu belirtmiş ve bu konuyu uzunca açıklamıştır.[292]

Hz. Ayşe'den nakledilen "Cenâb-ı Hak ve melekleri namazda sağ tarafta saf tutanlara salât ederler" rivâyetinde ise Münâvî, "Moğultay İbn Mâce şerhinde Müslim'in şartına göre senedinin sahih olduğunu söyledi" hükmüne yer vermiştir.[293]

Ümmü Seleme'den gelen "Süt içtiğiniz zaman ağzınızı çalkalayın çünkü o yağlıdır" rivâyeti hakkında *el-Beyân şârihi,* "Moğultay isnâdı sahihtir demiştir" ifadesini kullanmıştır.[294]

Örneklerde görüldüğü üzere, Moğultay'ın bir rivâyete zayıf hükmü verdiğinde buna sebep olan râvilerin cerh edildiğine dair açıklamaları verilirken, rivâyet sahih olduğunda daha kısa bir değerlendirme yeterli görülmüştür. Bu, Moğultay'ın şerhinde takip ettiği metodun bir yansımasıdır.

B. Naklettiği Münekkit Görüşleri

Moğultay, râviler hakkında yer yer kendi değerlendirmelerini sunsa da eseri asıl zenginleştiren unsur, hadis münekkitlerinden yaptığı yoğun alıntılardır. Bu durum, ona atıf yapan şarihler için büyük bir kolaylık sağlamış ve Moğultay'ın eserini, râvi değerlendirmeleri konusunda önemli bir kaynak noktası haline getirmiştir.

Örneğin, "Bir kul bana salât ettiği müddetçe melekler de ona salat eder…" rivâyetinde Münâvî, Moğultay'ın seneddeki Âsım b. Ubeydullah b. Âsım sebebiyle rivâyeti zayıf saydığını belirttikten sonra, onun vasıtasıyla Yahya ve İbn Saîd'in bu râvinin hadisiyle ihticac edilmeyeceğini, Buhârî'nin onu münkerü'l-hadis olarak nitelediğini ve İbn Hibbân'ın ise "Vehmi çok, hataları büyüktür" dediğini aktarmıştır.[295]

Abdurrahman b. Ebî Kırat'tan gelen "Hz. Peygamber def-i hacete çıkmak istediğinde uzaklaşırdı" rivâyeti için Moğultay, râvilerden Kesîr b. Abdullah b. Amr el-Müzenî sebebiyle zayıf hükmünü verdikten sonra, Ahmed b. Hanbel, Nesâî, Dârekutnî ve Ebû Zür'a gibi otoritelerin bu râvi hakkındaki değerlendirmelerini nakletmiş, San'ani

[292] San'ani, *et-Tenvîr Şerhu'l-Câmii's-sağîr,* VIII, 507.
[293] Münâvî, *Feyzü'l-kadîr,* VI, 670.
[294] Hüseynî, *el-Beyân ve't-tarif fî esbâbi vürûdü'l-hadis-i şerîf*, I, 69.
[295] Münâvî, *a.g.e.,* V, 490.

de bunları aynen aktarmıştır.[296] el-*İ'lâm*'e atıf yapan şarihlerin bu alıntıları olduğu gibi aktarması, onların Moğultay'ın verdiği bilgilere duydukları güveni ve eserini doğrudan bir referans kaynağı olarak kullanma eğilimlerini ortaya koymaktadır.

C. Diğer Alimlerden Ayrışan Görüşleri

Moğultay'a yapılan atıflarda dikkat çeken bir husus da özellikle *el-Câmiü's-sağîr* şarihlerinin, Suyûtî ve Moğultay'ın senedler hakkında verdiği farklı hükümleri kıyaslayarak zikretmeleridir. Bu durum, Moğultay'ın pasif bir nakilci değil, alternatif görüş sunan ilmî bir otorite olarak konumlandığını göstermektedir. Şerhlerde yer yer "Musannif (Suyûtî) şöyle hüküm verdi ama Moğultay böyle demektedir" şeklinde ifadelere rastlanmaktadır.

San'ani *et-Tenvîr'*de, İbn Mesud'dan nakledilen "Rükua gittiğinde sırtını öyle düzleştirirdi ki üzerine su dökülse öyle kalırdı" rivâyetinin metnini şerh ettikten sonra, musannif'in rivâyete hasen hükmüne karşılık, Moğultay'ın İbn Mâce şerhinde "Seneddeki Talha b. Zeyd sebebiyle zayıftır" şeklindeki değerlendirmesini aktarmıştır.[297]

Münâvî ise *Feyzü'l-kadîr'*de Cabir b. Abdullah'tan gelen "Yol kenarında namaz kılmaktan sakının…" rivâyeti hakkında musannif'in zaafa işaret etmemesine karşılık, Moğultay'ın bu hadisin iki sebepten dolayı muallel olduğunu açıkladığını belirtmiştir. Bu sebepler, râvilerden Amr b. Ebî Seleme'nin zayıflığı ve seneddeki inkıta' olarak gösterilmiştir.[298]

Münâvî aynı şekilde Ümmü Seleme'nin "Süt içtikten sonra ağzınızı çalkalayın" rivâyeti hakkında musannif'in verdiği hasen hükmünü "hata etmiştir" diyerek eleştirmiş ve Moğultay'ın İbn Mâce şerhinde bu rivâyetin sahih olduğunu belirttiğini ve râvileri tek tek değerlendirdiğini aktarmıştır.[299]

[296] San'ani, *et-Tenvîr Şerhu'l-Câmii's-sağîr,* VIII, 318.
[297] San'ani, *a.g.e.,* VIII, 406.
[298] Münâvî, *Feyzü'l-kadîr,* III, 123.
[299] Münâvî, a.g.e., I, 387.

el-Câmiü's-sağîr şârihlerinin "Musannif hata etmiştir" ifadesini kullanırken Moğultay'ın hükmünü dayanak olarak göstermesi, Moğultay'ın görüşlerinin sonraki âlimlerin hükmünü sorgulatabilecek kadar önemli bir otoriteye sahip olduğunu gösterir.

D. Hadis Hafızlarının Arasında Zikredilmesi

Moğultay'ın ilmî otoritesinin en dikkat çekici göstergelerinden biri de râvi ve senedler hakkındaki hükümlerinden bahsedilirken, görüşlerinin meşhur hadis hafızlarının ve münekkitlerinin görüşleriyle birlikte zikredilmesidir. Bu durum, onun hadis ilminde öne çıkan bir âlim olarak kabul edildiğini kanıtlamaktadır. Örneğin, Hz. Âişe'nin "Resûlullah namaza başladığında Allah'ım, seni tesbih ederim, sana hamd ederim, ismin mübarek olsun, derdi" rivâyetini Moğultay'ın inkıta' sebebiyle ma'lûl saydığı görüşü, Münâvî tarafından Ebû Dâvûd, Tîbî, Heysemî ve İbn Hacer gibi ulemanın benzer yorumlarıyla birlikte sunulmuştur.[300]

Keza İbn Abbâs'tan gelen "Geceleyin iki rekat namaz kılar ve sonra dişlerini misvaklardı" rivâyeti hakkında da Hâkim, Münzirî, Irâkî ve İbn Hacer ile birlikte Moğultay'ın görüşü nakletmiştir.[301]

Bu örnekler, Moğultay'ın sadece bir rivayetin hükmünü açıklamakla kalmayıp, hadis ilminde kendisinden sonra gelen âlimler tarafından görüşü önemsenen ve diğer otoritelerle aynı seviyede değerlendirilen bir isim olduğunu ortaya koymaktadır.

E. Muhakkik ve Nâşirler Tarafından Görüşlerinin Nakledilmesi

Modern dönemde gerçekleştirilen bazı neşirlerde de Moğultay'a yer yer atıf yapıldığı görülmektedir. Özellikle son 15 yılda yayımlanan meşhur hadis şerhlerinin neşirlerinde, muhakkiklerin *el-İ'lâm*'a 12 kez atıf yaptığı tespit edilmiştir.[302] Bu atıflar, çoğunlukla *el-İ'lâm*'da yer alan farklı bir sened, bir âlimden nakledilen alıntı veya râvi değerlendirmeleriyle ilgilidir. Bu atıflar arasında farklı olarak öne çıkanlar, Moğultay'ın mevcut nüshalarda bulunmayan bilgilere vakıf olduğunu gösteren şu örneklerdir:

[300] Münâvî, *Feyzü'l-kadîr*, V, 99.

[301] Münâvî, *a.g.e.,* V, 224.

[302] İlgili neşirler şunlardır: Nevevî, *el-İcâz fî şerhi Sünen-i Ebî Dâvud*, (thk: Ebu Ubeyde), 2007; Şevkânî *Neylü'evtâr şerhu Müntea'l-ahbâr* (Muhammed Sıbhî), 2007; İbn Seyyidü'n-nâs, *Nefhu'ş-şezî Şerhu Câmii't-Tirmizî* (Ebû Câbir el-Ensârî), 2007; Aynî, *Nuhbetü'l-efkâr fî tenkîhi mebâni'ahbar fî şerhi Meâni'l-âsâr* (Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim), 2008; İbn Mülakkîn, *et-Tavdîh li-şerhî'l-Câmiî's-Sahîh* (thk. Halid Ribat), 2008; es-Sânânî, *et-Tenvîr Şerhu Câmii's-sağîr* (thk. Muhammed İshak), 2011; İbn Abdilber, *et-Temhîd* (thk. Beşşâr Avvâd Maruf), 2017; İbn Kayyım el-Cevzî, *Tehzîbü Sünen-i Ebî Dâvud*, 2019.

Nefhu'ş-şezî şerhu Câmii't-Tirmizî eserinin muhakkiki Ebû Câbir el-Ensârî, Ebû Ya'lâ'nın *el-Müsned*'inde geçtiği belirtilen bir rivâyetin aslında o eserde bulunmadığını ancak Moğultay'ın bu rivâyeti ona isnâd ettiğini ve bazı âlimlerle birlikte İbn Dakîkil'îd'in de böyle davrandığını söylemiştir.[303] Bu durum, Moğultay'ın ya bugün için kayıp olan bir nüshaya ulaştığını ya da hocası İbn Dakîkil'îd'i taklit ettiğini düşündürmektedir.

Yine aynı muhakkik *Sünen-i İbn Mâce*'nin bazı nüshalarında yer almayan bir rivâyet hakkında Moğultay'ın kendi elindeki nüshada bu rivâyetin bulunmamasına rağmen onun rivâyetin varlığına işaret ettiğini ve İbn Mâce'nin bunu iki farklı yerde naklettiğini belirttiğini ifade etmiştir.[304] Bu örnek, Moğultay'ın metin kritiği konusundaki dikkatini ve derin bilgisini kanıtlamaktadır.

Tehzibü's-Sünen eserinin muhakkiki Nebil b. Nassâr es-Sindî ise Tirmizî'nin *el-İlel'*de naklettiği bir sözün mevcut nüshalarda bulunmadığını belirtmiş ve daha sonra Moğultay'ın şerhinde yer alan "Burada bir şey düşmüş olmalı" şeklindeki ifadesine atıf yapmıştır.[305] Bu atıf, Moğultay'ın metinlerdeki eksiklikleri fark edebilecek kadar ileri düzeyde bir münekkit olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak, *el-İ'lâm*'a, eserin adı yalnızca bir kez zikredilmek sûretiyle az sayıda şerhte atıf yapıldığı ve bunların hemen hepsinin senedle ilgili değerlendirmeler hakkında olduğu görülmüştür. Ancak özellikle modern neşirlerdeki atıflar, eserin metin kritiği ve hadis ilminin kaynakları üzerindeki etkisini ortaya koymaktadır.

II. MUSANNEFAT, TAHRİÇ VE ETRAF ESERLERİNDE ETKİSİ

el-Mektebetü'ş-şâmile programı üzerinden şerhler dışındaki hadis kategorilerinde yapılan taramalarda *el-İ'lâm*'a 13 eserde atıf yapıldığı tespit edilmiştir. Bu eserler, Kütübü's-sünne ile et-Tahric ve'l-etrâf kategorilerinde yer almaktadır. Kütübü's-sünne eserlerinde atıf sayısı 5 iken, Tahric ve'l-etrâf eserlerinde bu sayı 481 gibi kayda değer bir rakama ulaşmaktadır.

---

[303] İbn Seyyidünnâs, *Nefhu'ş-şezî Şerhu Câmii't-Tirmizî* (thk. Ebû Câbir el-Ensârî), Riyâd: Darü's-Sumey'i li'n-neşr ve't-tevzi, 1428/2007, III, 183.

[304] İbn Seyyidünnâs, *a.g.e.,* III, 188.

[305] İbn Kayyım el-Cevzî, *Tehzîbü Sünen-i Ebî Dâvud* (thk. Nebil b. Nassâr es-Sindî), Riyâd: Daru Atââti'l-ilm, 1440/2019; I, 8.

Kütübü's-sünne kategorisinde *el-İ'lâm*'a atıf yapan 4 eser tespit edilmiştir. Bu eserler Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Câmiü'l-ehâdîs*'i (1 atıf)[306], el-Hasen b. Ahmed er-Rubâî es-San'ânî'nin (ö. 1276) *Fethu'l-ğaffâr*'ı (1 atıf)[307], Muhammed b. Mübarek Hâkimî'nin *el-Atîk Musannefun câmiun li-fetâva ashâbi'n-nebî*'si (2 atıf)[308], ve bir grup müellif tarafından kaleme alınan *el-Müsnedü'l-musannefetü'l-muallel*'dir (1 atıf).[309]

et-Tahric ve'l-etrâf kategorisinde yer alan 9 eserde ise atıf sayısının 481 gibi yüksek bir rakama ulaşması, *el-İ'lâm*'ın bu alanda büyük bir öneme sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yüksek atıf sayısının büyük kısmını 454 atıf ile *Divânü's-sünne* adlı eser oluşturmaktadır.[310] Diğer atıf yapan eserler ise Muhammed Murtaza ez-Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) *Tahrîcu ehâdîsi İhyâi Ulûmiddîn*'i (2 atıf)[311], Ebü'l-Feyz el-Ğumârî'nin (ö. 1380/1960) *el-Müdâvî li-ileli'l-Câmiü's-sağîr ve şerhayi'l-Münâvî'*si (4 atıf)[312], Ebû İshâk el-Hicâzî'nin (ö. 2025) *Bezlül ihsan bi-takrîbi Süneni'n-Nesâî (1 atıf)*[313], Hâlid b. Dayfullah eş-Şelâhî'nin *Ravdatü'l-mümti' fî tahrîci ehâdisi'l-mürbî'*si (14 atıf)[314], Ebû Amr Yasir b. Muhammed'in *Fadlü'r-rahîmi'l-vedûd tahrîcü Sünen-i Ebî Dâvud*'u (4 atıf)[315], Nebîl el-Basâra'nın *Enîsü's*-sârî *tahrîcü ehâdisi Fethi'l-bârî*'si

[306] Suyûtî, *Câmiü'l-ehâdîs*, (thk. Ali Cuma), Dârü'l-fikr, (t.y.). Bu çalışma, Süyûtî'nin tamamlanamayan hadis külliyatı *Cem'u'l-Cevâmî*'in yanı sıra, onun modern tahkiki olan el-*Câmiü'l-Ezher*'i, ayrıca Münâvî'nin *Künûzu'l-hakâik* ve Nebhânî'nin *Fethu'l-kebîr* adlı eserlerini bir araya getiren kapsamlı bir hadis ansiklopedisidir. Örnek için bkz: III, 243.

[307] Rubâî es-San'ânî, *Fethu'l-ğaffâri'l-câmi'l-ahkâm sünnetihi nebiyyine'l-muhtar,* Dârü'âlimi'l-fevâid, 1427. Ahkam hadisleri konusunda telif edilmiş kapsamlı bir eserdir. Örnek için bkz: 1104.

[308] Muhammed b. Mübarek Hâkimî, *el-Atîk musannefun câmiun li-fetâva ashâbi'n-nebî,* Sahâbîlerin fıkhî görüşlerini derleyen eser matbu' olmayıp *el-Mektebetu'ş-Şâmile*'de yayımlanma tarihi 1442'dir. Örnek için bkz: III, 2.

[309] Bir grup müellif, *el-Müsnedü'l-musannefetü'l-muallel,* Dârü'l-ğarbi'l-İslâmî*, 1434/2013.* Rivâyetleri sened ve metin açısından inceleyerek sıhhat durumu hakkında bilgi veren kapsamlı bir eserdir. Örnek için bkz: XXIV, 419.

[310] Adnan bin Muhammed el-Arour danışmanlığında bir grup araştırmacı tarafından 27 cilt olarak hazırlanmıştır. (*el-Mektebetü'l-Şâmile*:1441).

[311] Muhammed Murtaza es-Zebîdî (ö. 1205/1791), *Tahrîcu ehâdîsi İhyâi Ulûmiddîn,* Riyâd:Dârü'l-âsıme li'n-neşr, 1408/1987. Örnek için bkz: I, 345.

[312] Ebü'l-Feyz el-Ğumârî, *el-Müdâvî li-ileli'l-Câmiü's-sağîr ve şerhayi'l-Münâvî, Kahire: Dârü'l-kütübi, 1996.* Eser Suyûtî'nin *Câmiü's-sağîr* adlı hadis kitabı ve Münâvî'nin bu eser üzerine yazdığı şerhleri *Feyzü'l-kadîr* ile *et-Teysîr*'ine yapılan tahric çalışmasıdır. Örnek için bkz: VI, 451.

[313] Ebû İshâk Hicâzî, *Bezlül ihsan bi-takrîbi Süneni'n-Nesâî,* Mektebetü't-terbiyeti'l-İslâmiyye li-ihyâi't-türâsi'l-İslâm, 1410/1990. Örnek için bkz: II, 385.

[314] Hâlid b. Dayfullah eş-Şelâhî, *Ravdatü'l-mümti' fî tahrîci ehâdisi'l-mürbî,* Riyâd:Mektebetü'r-rüşd, 1440/2019. Eser, el-Buhûtî'nin (ö. 1051/1641) Hanbelî fıkhına dair kaleme aldığı *Ravdü'l-mürbi'* adlı eserine yapılmış tahric çalışmasıdır. Örnek için bkz: I, 51.

[315] Ebû Amr Yasir b. Muhammed, *Fadlü'r-rahîmi'l-vedûd tahrîcü Sünen-i Ebî Dâvud,* Dârü İbni'l-Cevzî, 1434. Örnek için bkz: III, 130.

(1 atıf*),*[316] Ebû Üveys el-Kürdî'nin *Silsiletü'l-fevâidi'l-hadîsiyye ve'l-fıkhiyye*'si (1 atıf)[317] ve Ebû Abdullah Ahmed b. İbrahim'in *İkâmetü't-delîl alâ uluvvî rütbeti rivâi'l-ğalîl'*dir (1 atıf).[318]

Bu veriler, Moğultay'ın tahric ve etrâf çalışmalarında birincil kaynaklardan biri olarak kullanıldığını göstermektedir. Kütübü's-sünne ile Tahric ve'l-etrâf kategorisinde *el-İ'lâm*'a yapılan tüm atıfların muhtevası incelendiğinde bunların %87'sinin râviler ve isnâdlar hakkındaki görüşleri nakletmekten ibaret olduğu görülmüştür. Atıfların kalan %13'lük kısmı ise yalnızca *Divânü's-sünne* adlı eserde bulunmakta olup Moğultay'a yöneltilen eleştiriler, Moğultay'ın metne dair açıklamaları ve naklettiği nadir bilgilere dair atıfları içermektedir. *Divânü's-sünne*'de yer alan bu diğer meseleleri şöyle detaylandırabiliriz:

A. Moğultay'a Yöneltilen Eleştiriler

Moğultay'a yöneltilen eleştirilerin sayısı toplamda 36 olup bu eleştiriler sened ve râvilerle ilgili verdiği hükümler, kaynak kullanımı ile yazım üslubu olmak üzere üç ana alanda yoğunlaşmaktadır. En çok eleştiri, onun hadislerin sıhhatine dair yaptığı değerlendirmeler ve râviler hakkındaki hükümleri üzerinden yapılırken, kaynakları kullanma biçimi ve ilmî üslubundaki bazı hatalar da eleştiriler arasında yer almaktadır.

1. Sened ve Râvilerle İlgili Eleştiriler

Moğultay'a yöneltilen eleştirilerin en yoğun olduğu alan, sened ve râviler hakkında verdiği hükümlerdir. *Divânü's-sünne* adlı eserin yazarları, Moğultay'ın bazı hükümlerini açıkça tenkit etmektedir:

Moğultay'ın, bir sened hakkında "lâ be'se bihi" demesi, müellif tarafından "açıkça bir tesahül" olarak değerlendirilmiştir. Müellife göre Moğultay bu senedde ismi geçen ve zayıf bir râvi olan İsmail b. Müslim'i, sika râvilerden olan İsmail b. Müslim el-

[316] Nebîl el-Basâra, Enîsü's-sârî *tahrîcü ehâdisi Fethi'l-bârî,* Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1426/2005, Örnek için bkz. II, 1333.

[317] Ebû Üveys el-Kürdî*, Silsiletü'l-fevâidi'l-hadîsiyye ve'l-fıkhiyye,* Mısır: Dârü Mekke, 1442. Eser müellifin, hocası Mustafa el-Adevî'nin ilmî meclislerde tartıştığı hadisleri derleyerek tetkik ettiği çalışmasıdır. Örnek için bkz: II, 1333.

[318] Ebû Abdullah Ahmed b. İbrahim'in *İkâmetü't-delîl alâ uluvvî rütbeti rivâi'l-ğalîl,* Mısır: Mektebetü İbn Abbâs, 1432/2011. Eser Elbânî'nin Hanbelî fıkıh kitabı olan *Menâru's-sebîl* adlı esere yazdığı yaptığı tahric çalışmasına yöneltilen eleştirilere cevap niteliğinde yazılmıştır. Örnek için bkz: 107.

Abedî ile karıştırarak hata etmiştir. Zira bu râviden rivâyeti nakleden Ali b. Hişam el-Berîdî, sadece Mekkelilerden rivâyet nakletmekle bilinmektedir.[319]

Münekkitler tarafından inkıta‘ sebebiyle zayıf olduğu belirtilen bir rivâyet hakkında Moğultay'ın “Bu senedi sahih bir hadistir” demesi ise “gaflet” olarak nitelendirilmiştir.[320]

Bir başka eleştiri de Moğultay’ın bazı râvileri zayıf kabul ettikten sonra, “Tüm hadisleri itibara aldığımızda râviler hakkında ihtilaf bulunsa da rivâyet hasen olur” şeklindeki değerlendirmesine yöneliktir. Müellif, bu yaklaşımı yanlış bulmakta ve Suyûtî'nin *el-Câmiu's-sağîr*'de ve Münâvî'nin de *Feyzü'l-kadîr*'de, bu sebeple hasen hükmü vermiş olabileceğini belirtmektedir.[321]

Bu eleştirilerin yanı sıra, Moğultay'ın verdiği hükümlerdeki hataların bazen İbn Hibbân'ın metodundan kaynaklandığı da belirtilmiştir. Ayrıca, İbn Hibbân ve İbn Hazm'ın ifadeleriyle Mizzî'yi eleştirmesi de tenkit edilmiştir.[322]

2. Kaynak Kullanımına Dair Eleştiriler

Moğultay'a yöneltilen eleştirilerin önemli bir kısmı, kaynak kullanımına dairdir. Bu eleştiriler, verdiği bilginin söz konusu kaynakta yer almaması, bilginin farklı bir eserde bulunması veya kaynağını belirtmemesi gibi hususlara odaklanmaktadır. Müellif, Moğultay’ın bazı bilgileri atfettiği kaynaklarda bu bilgilerin yer almadığını tespit etmiştir. Örneğin, Moğultay, Buhârî’nin Ahmed b. Said’in kim olduğunu bilmediğine dair söylemini Tirmizî’nin *el-İlel*'inden nakletmiş, müellif ise bunu matbu‘ nüshalarda bulamadığını belirtmiştir.[323]Ebu’l-Kâsım el-Begavî’nin *Mu'cemu's-sahâbe*'sinde tahric ettiğini söylediği bir rivâyet için de aynı şekilde “matbu‘ nüshalarda göremedim” demiştir.[324]Beyhakî’nin *es-Sünen*'inden aktardığı bir bilginin de eserin hiçbir matbu‘

[319] *Divânü's-sünne,* VI, 270.
[320] *A.g.e.,* VI, 496.
[321] *A.g.e.,* XVI, 142.
[322] *A.g.e.,* XIV, 211; XXII, 157.
[323] *A.g.e.,* XI, 240.
[324] *A.g.e.,* VI, 400.

nüshasında yer almadığını ifade etmiştir.[325] Mezkûr eserlerde bahsi geçen bu rivâyet ve bilgiler belirtildiği gibi elimizdeki matbu‘ nüshalarda bulunmamaktadır.

Bir başka örnekte Moğultay'ın bir hadisi Beyhakî'nin *es-Sünen*'ine isnâd ettiği, ancak rivâyetin bu eserde değil, *el-Hilâfiyyât* adlı eserinde bulunduğu belirtilmiştir.[326]Ancak bu hadis Moğultay'ın naklettiği gibi *es-Sünenü'l-kebir*'de mevcuttur.[327]

Kurtubî ve Moğultay'ın, Tirmizî'ye nispet ettiği bir rivâyetin ise Ebû Îsa Tirmizî'nin eserlerinde bulunmadığı, söz konusu kişinin başka bir Tirmizî olabileceği ileri sürülmüştür.[328] Zikredilen bu rivâyet Ebû Cafer et-Tirmizî'nin (ö. 295/908) ve Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/931) eserlerinde de bulunamamıştır.

Moğultay'ın alıntıları yanlış nakletmesi de eleştirilmesine sebep olmuştur. Moğultay, İbn Abdilberr'in Leys'in hadisini Mâlik'in hadisinden daha sahih bulduğuna dair bir görüşünü paylaşmıştır.[329] Müellif ise Abdilberr'in böyle bir sözü olmadığını hatta tam tersini söylediğini belirtmiştir. Ayrıca Moğultay'ın rivâyet hakkında konuşurken "Hüküm zâid olana göredir" şeklindeki kaideyi zikretmesini de İbn Dakîkil‘îd'den aldığı şeklinde yorumlamıştır.[330]Yapılan incelemede İbn Dakîl‘îd'in bu ifadesinin *el-İmâm* adlı eserinde mevcut olduğu fakat İbn Abdilber'in Moğultay'ın belirttiği gibi Leys'in hadisini daha sahih bulduğu tespit edilmiştir.[331]

Moğultay, bazen de bilgiyi aldığı kaynağı zikretmediği gerekçesiyle eleştirilmiştir. İbn Dakîkil‘îd, *el-İlmâm*'ında bir rivâyeti Hâkim'in *el-Müstedrek*'ine isnâd ederken tereddütlü bir ifade kullanmasına rağmen, Moğultay'ın bunu tereddütsüz bir şekilde naklettiği ve muhtemelen İbn Dakîkil‘îd'den aldığı halde onu kaynak göstermediği belirtilmiştir. İbnü'l-Mülakkın da bu duruma dikkat çekerek, eserin Şam ve Mısır nüshalarında dahi bu rivâyetin olmadığını ifade etmiştir.[332]Benzer bir şekilde,

[325] *Divânü's-sünne* XXV, 275.

[326]*A.g.e.,* XXVI, 488.

[327] Bkz. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kebir,* Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1424/2003, I, 505.

[328]*A.g.e.,* XXIV, 192.

[329] Bu kısım Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye'de bulunmamaktadır.

[330] *A.g.e.,* XXVII, 119.

[331] Bkz. İbn Abdilber, *et-Temhîd*, XVI, 83; İbn Dakîki'l-îd, *el-İmâm fî marifeti hadîsî'l-ahkâm*, Dârü'l-muhakkik li'n-Neşr ve't-Tevzi‘, (t.y.) III, 300.

[332] *A.g.e.,* IX, 23.

İbn Dakîkil‘îd’den yapılan bir nakli, İbn Seyyidünnâs ve İbnü’l-Mülakkın gibi âlimler kaynak göstererek aktarırken, Moğultay’ın atıfta bulunmadan naklettiği dile getirilmiştir.[333]

Buna göre *Divânü’s-sünne* müelliflerinin bu eleştirilerinin bazılarında haksız olduğu görülmektedir. Bununla birlikte elimizdeki matbu‘ nüshalarda bulunmayan rivâyetler Moğultay’ın kaynak göstermede hata ettiği ihtimali barındırsa da zengin bir kütüphaneye sahip olduğu düşünüldüğünde eserlerin farklı nüshalarına da sahip olabileceğini düşündürmektedir. Bunların yanı sıra özellikle hocası İbn Dakîkil‘îd’n eserlerinden edindiği bilgileri kendisine atıf yapmadan naklettiği görülmektedir. Bu durum Moğultay’ın kaynak listesinin tespit edilenden daha geniş olabileceğini göstermektedir.

3. Yazımı ve Üslubuyla İlgili Eleştiriler

Moğultay'a yöneltilen eleştiriler arasında yazım hatası ve ilmî üslubuna dair hususlar da bulunmaktadır. Ancak yazım hatası nedeniyle yalnızca bir yerde Moğultay'ın eleştirildiği tespit edilmiştir. “Ömer’den” diye yazdığı ibarenin doğrusunun “İbâd b. Temîm an ammihi” olduğu ve “ammihi” kelimesini “Ömer” olarak tahrif ettiği ifade edilmiştir.[334]

İbn Ma‘kil’in sahâbîliği meselesi üzerine yaptığı değerlendirmesi de ilmî bir hata olarak görülmüştür. İbn Fethûn, İbn Abdilberr’in *el-İstîʿâb fî maʿrifeti'l-ashâb’*ına yazdığı *el-Müstedrek*'te onun sahâbî olduğunu belirtmektedir. Moğultay’ın bu durum karşısında “İbn Ma‘kil’in sahâbi olmadığını farz etsek ve İbn Fethûn’un bu görüşünü reddetsek de rivâyetin sahih mürsel olduğu anlaşılır ki bu da onlara göre mamûlün bihtir” şeklinde bir yorum yapması, müellif tarafından “garip bir lafız” olarak nitelendirilmiştir. Zira müellife göre Hanefiler aksini söylese de muhaddislerin çoğu, fukaha ve usulcüler mürsel hadisle ihticac edilmeyeceği görüşündedir.[335]

Benzer şekilde, abdestte ayakları meshetme meselesinde, Moğultay'ın *el-Mu'cemu'l-evsat*’ta zikredilen ve ayakların yıkanması gerektiğini açıkça belirten bir rivâyeti, konuyla uyuşmayan bir şekilde meshetme bâbında zikretmesi de eleştirilmiştir.

[333] *Divânü’s-sünne.,* XXIII, 159.
[334] *A.g.e.,* XV, 239.
[335] *A.g.e.,* III, 45.

Müellif "Aynî de bunu Moğultay'dan almış ve bu bâbta nakletmişse de biz başka bir bâbta zikrettik" diyerek bu zincirleme hataya dikkat çekmiştir.[336]

B. Moğultay'ın Bir Referans Kaynağı Olarak Kullanılması

Moğultay'ın şerhi, *Dîvânü's-sünne* müellifleri için bir başvuru kaynağı haline gelmiştir. Bunda, rivâyetleri derlemesi ve dikkatli bir şekilde aktarmasının yanı sıra ulaşılamayan eserlerden yaptığı nakiller etkili olmuş, bu bilgilere eserde yer yer atıf yapılmıştır.

1. Bilgi Teyidi ve Rivâyet Aktarımı

Müellif, Moğultay'ın şerhinde yer verdiği bazı bilgileri de incelemeye değer bularak eserine dâhil etmektedir. Rivayetlerin tahrîcini yaparken, Moğultay'ın söz konusu rivâyeti naklettiğine veya farklı isnâdlarını zikrettiğine sıkça değinir. Zira Moğultay, ilgili konuya dair bildiği birçok rivâyeti eserine titizlikle aktarmış, rivâyetler arasındaki farklılıklara dikkat çekmiştir. Bu durum, "Moğultay bu hadisi şerhinde nakletmiştir" veya "Moğultay şerhinde şu tarikle zikretmiştir" gibi atıflarla belgelendirilmiştir.[337]

Aynı zamanda müellif, Moğultay'ın diğer âlimlere yönelik eleştirel yaklaşımını da ele almaktan çekinmez. Örneğin, İbn Dakîkîl'îd'in, mestlerin süresine dair Hz. Ömer'den nakledilen bir rivâyeti Nesâî'nin tahric ettiğini belirtmesi üzerine, Moğultay'ın bu rivâyeti *es-Sünenü'l-kebîr*'de ve *es-Sünenü's-sağîr*'de (el-Müctebâ'da) bulamadığını ifade ederek bu bilginin "tartışmalı" bulduğuna dair ifadesinin nakletmiştir.[338] Müellifin bu yaklaşımı, Moğultay'ı yalnızca bir nakilci olarak değil, aynı zamanda ilmî katkıları değerli bulunan eleştirel bir otorite olarak gördüğünün bir göstergesidir.

2. Kayıp Eserler İçin Köprü Olması

Moğultay'ın *el-İ'lâm* adlı eseri, sadece rivâyetlerin tahrici için değil, aynı zamanda özellikle ulaşılması zor veya kayıp eserlerden yaptığı nakiller sayesinde sonraki âlimler için kritik bir kaynak işlevi görmüştür. Örneğin: el-Berkî'nin kayıp eseri

[336] *Divânü's-sünne.,* XV, 239. Aynî'nin nakli için bkz: *Umdetü'l-kârî*, Beyrût: Dârü'l-fikr, 1431, II, 430.
[337] *A.g.e.,* XX, 250; VI, 541.
[338] *A.g.e.,* I, 178.

olan *et-Târih'*ten bir rivâyet nakletmesi, müellif tarafından "bu eser kayıp olduğundan ben bunu göremedim" şeklinde bir ifadeyle teyit edilmektedir.[339]Nesâî'nin *Müsned-i Ali*'sinden ve Ahmed b. Sinan el-Kattân'ın *el-Müsned*'inden yaptığı nakiller de benzer şekilde, müellifin bu eserlere ulaşamadığına dair bir notla belirtilmiştir.[340]

Bunlar dışında Nesâî'nin *el-Künâ*'sı, ed-Dolâbî'nin *el-Künâ*'sı, el-Hallâl'ın kitabı (*el-İlel* kastediliyor), Ebû Musa el-Medini'nin *ez-Zeyl*'i, el-Keşşi'nin *Sünen*'i, eş-Şirazi *el-Elkâb*'ı, Ebûbekir en-Nisabûri'nin *el-Ebvâb*'ı, İbnü'l Cevzî *et-Tahkik*'i, İbn Tâhir el-Makdisî'nin *Safvetü't-tasavvuf*'u, Ebu Zekeriyya el-Mevsîli'nin *Tabakatül-Mevsıl*'i, İbn Cümey'in *el-Mucem*'i, Hakim'in *Tarih-u Nîsâbûr*'u gibi eserler zikredilmektedir. Müellifin nadiren, Kâsım b. Sellâm'ın *Garîbü'l-hadîs'i* ve Taberî'nin *Tefsir*'i gibi ulaşılması kolay eserler için de şerhten nakil yaptığı olmuştur.

Buna göre Moğultay'ın kapsamlı bir tahric yöntemi izlemesi ve geniş bir kaynak yelpazesi bulunması, onu kendisinden sonraki âlimler için değerli bir referans kaynağı haline getirmiştir. Dolayısıyla, *el-İ'lâm*, sonraki müelliflerin kayıp veya ulaşılması zor hadis kaynaklarına dair bilgi edinme ihtiyacını karşılayan güvenilir birincil bir referans işlevi görmüştür.

C. Metin ve Mana Açıklamaları

Müelliflerin Moğultay'a yaptığı atıflar, onun sadece sened ve râvi değerlendirmeleriyle değil, aynı zamanda metin açıklamaları ve diğer âlimlere yönelik eleştirileriyle de öne çıktığını göstermektedir. Metne yönelik açıklamalarına örnek olarak, Ebû Hüreyre'nin "Ateşte yenen şeylerden dolayı abdest alın" rivâyeti hakkındaki yorumu zikredilebilir. Moğultay, Hz. Peygamber'in ne yaptığını gördüğü halde vefatından sonra Ebû Hureyre'nin bu durumda abdest almak gerektiğini söylemesini, rivâyetin müşkil bir yönü olarak değerlendirmiştir.[341]

Metne dair diğer bir açıklaması ise, "Helaya Girerken Üzerinde Allah Lafzı Bulunan Bir Şeyi Yanına Almak" bahsinde görülmektedir. Moğultay bu hadisin, Allah lafzının geçtiği bir şeyi bırakmanın müstehap olduğunu gösterdiğini, fukahanın yanına alma konusunda ise ihtilaf ettiğini belirtmiş; Ahmed ve Mâlik'in üzerini örtmek şartıyla

339 *Divânü's-sünne,* VI, 103.
340 *A.g.e.,* XIII, 171.
341 *A.g.e.,* XVIII, 370.

caiz gördüğünü, Ebû Hanîfe ve Şâfiî'nin ise ihtiyat gereği mekruh olduğunu savunduğunu aktarmıştır.[342]

Sonuç olarak, *el-İ'lâm*'a atıf yapan hadis eserlerinin sayısının 9. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar olan uzun dönemde son derece düşük ve neredeyse ihmal edilebilir düzeyde olduğu görülmektedir. Atıf yapan eserlerin sayısındaki artış modern dönemde eserin neşredilmesiyle yaşanmıştır. Bu döneme ait eserler, atıf yapan tüm eserlerin %75'ini oluşturmaktadır. Benzer şekilde, toplam atıf sayısının %88'i de modern dönemde kaleme alınmış eserlere aittir. Bununla birlikte bu dönemdeki atıfların çoğunun *Divânü's-sünne* adlı tek bir eser sayesinde olduğunu ve geniş hacimli bu eserde *et-Temhîd*, *el-Minhâc, Fethu'l-bârî, Umdetü'l-kârî* gibi diğer şerhlerden de oldukça istifade edildiğini belirtmek gerekir. Bu durum, *el-İ'lâm*'ın klasik dönemde geniş bir çevre tarafından bilinmediği veya yaygın bir kaynak olarak kullanılmadığı, günümüz için de yeni keşfedilen bir kaynak olduğunu ortaya koymaktadır.

Modern dönemde, *el-İ'lâm*'ın ilgi görmesinin temelinde ise hadislerin isnâd ve râvileri üzerine yaptığı titiz çalışmalar yatmaktadır. Eser, sened değerlendirmeleri ve büyük hadis otoritelerinin görüşlerini derlemesi sayesinde, râvi değerlendirmeleri için önemli bir başvuru kaynağı haline gelmiştir. Dahası, *el-İ'lâm*'ın, el-Berkî'nin *et-Târih*'i gibi kayıp veya ulaşımı zor eserlerden nakiller yapması, onu günümüz muhakkikleri için paha biçilmez bir kaynak haline getirmektedir. Bununla birlikte, Moğultay'ın eseri eleştirilerden de uzak değildir. Hadis hükümlerindeki hataları, kaynak kullanımındaki eksiklikleri ve metodolojik sorunları eserin kritik bir gözle okunması gerektiğini göstermektedir.

[342] *Divânü's-sünne,* VI, 818.

SONUÇ

Bu tezde, Memlükler dönemi hadis âlimlerinden Moğultay b. Kılıç'ın, İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i üzerine yazdığı *el-İʿlâm bi-sünnetihî aleyhi's-selâm* adlı eseri incelemiştir. Eser, *es-Sünen*'in bilinen ilk şerhi olması hasebiyle kıymetli olmakla birlikte hem klasik hem de modern dönemde yeterince tanınmadığı ve hakkında çalışma yapılmadığı tespit edilmiştir. Bu durumun başlıca sebepleri arasında *es-Sünen* üzerine yapılan çalışmaların diğer hadis külliyatlarına göre daha yavaş ilerlemesi, Moğultay'ın Kahire dışına pek çıkmaması ve şerhin eserin tamamını ihtiva etmemesi gibi faktörler bulunmaktadır.

Moğultay'ın eserini yazma amacı tam olarak bilinmemekle birlikte, İbn Mâce'nin *es-Sünen*'inde tenkit edilen rivâyetlerin yer alması, onun bu eserdeki rivâyetleri özellikle sıhhat yönüyle değerlendirmeyi hedeflediğini düşündürmektedir. Zira şerhte rivâyetlerin tahrici ve isnâd analizi yoğunlukta olup, metne dair açıklamalar daha sınırlı tutulmuştur. Eserin bu sınırlı yapısı nedeniyle, şârihin müstakil ricâl eseri ve *Sahîh-i Buhârî* şerhi gibi daha kapsamlı diğer çalışmaları, bu eseri gölgede bırakmışa benzemektedir.

Eser kaynak yönüyle incelendiğinde, Moğultay'ın çok sayıda yazılı ve şifâhî kaynaktan faydalandığı ve farklı ilim dallarından birçok esere ulaşma imkânına sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu kaynaklar tasnif edildiğinde ise çoğunluğunu rivâyet ve biyografik eserlerin oluşturduğu görülmüştür. Bu durum, şârihin bir hükme varmadan önce konuya dair çok sayıda rivâyeti inceleme metodunun doğal bir sonucudur. Bu bağlamda, hadis alanında ve fıkhî meselelerin değerlendirmesine yaptıkları geniş katkılar sebebiyle İbn Abdilber ve İbn Hazm en çok atıf yapılan isimler olmuştur. Ayrıca ilel ve ricâl alanlarındaki yetkinliklerinden dolayı Tirmizî, İbn Hibbân, İbn Ebî Hâtim, Dârekutnî ve İbnü'l-Kattân gibi âlimlerden de yoğun şekilde faydalanmıştır. Eserde İbnü'l-Münzir ve Tahâvî'ye de sıkça atıf yapılmasına rağmen, fıkhî meseleler derinlemesine incelenmek yerine genellikle fakihlerin görüşlerinin nakliyle sınırlı kalmıştır. Bu durum, şârihin eserde kendi mezhebî eğilimlerini baskın kılmadığını göstermektedir.

Şârih, eserini kaleme alırken sadece yazılı kaynaklara bağlı kalmamış; aynı zamanda çok sayıda hocasından işittiği rivayetleri de çeşitli vesilelerle aktarmıştır. Bu

şifâhî nakiller, sadece bilgi aktarımının ötesinde şârihin talebelik dönemine ve eserini telif ettiği yıllara dair kıymetli veriler sunmaktadır.

Son olarak, *el-İʿlâm*'ın hadis literatürüne etkisi ele alınmıştır. Yapılan atıflar, şerhin uzun yıllar boyunca yeterince tanınmadığını ancak son yüzyılda yapılan çalışmalar sayesinde ilim dünyasında görünürlük kazandığını göstermiştir. Nitekim bu tamamlanmamış şerhin, günümüzde kaleme alınan bazı hadis eserlerinde bir referans kaynağı olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte, Moğultay'a gerek şerhin muhakkikleri gerekse modern araştırmacılar tarafından bazı tenkitler de yöneltilmiştir. Bu eleştiriler arasında özellikle kaynak kullanımına dair olanlar dikkat çekmektedir. Zira naklettiği bazı bilgilerin ilgili kaynakta olmadığı yönündeki eleştiriler, şârihin günümüze ulaşamamış birçok nüshaya sahip olduğu düşünüldüğünde tartışmaya açıktır.

Netice olarak, Moğultay b. Kılıç'ın *el-İʿlâm*'ı, Memlûkler dönemi hadis şerh geleneğinin örneklerinden biri olarak tarihteki yerini almaktadır. Bu tez, eserin hadis ilmi için taşıdığı değeri, müellifinin metodolojik titizliğini ve zengin kaynak kullanımını ortaya koyarak bu nadide eserin ilim dünyasında hak ettiği konuma gelmesine bir nebze de olsa katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* (thk. Şuayb el-Arnaût), I-L, Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1431.

Arif, Ali Ramazan, Moğultay b. Kılıç'ın Hadis Şerhçiliği, (yüksek lisans tezi) Kayseri Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2024.

el-Ar'ûr, Adnan b. Muhammed ve dğr., *Divânü's-sünne -kısmü't-tahâre,* I-XXVII, (el-Mektebetü'ş-Şâmile, 1441).

el-Askerî, Ebû Hilal el-Hasen b. Abdillâh, *et-Telhîs fî marifeti esmâi'l-eşyâ*, Dımaşk: Dâr Talâs li'd-Dirâsât, (t.y.).

el-Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsa, *Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîh-i Buhâri*, I-XXV, Beyrût: Dârü'l-fikr, 1431.

Bahşel, Ebü'l-Hasen el-Vâsıtî, *Târihu Vâsıt,* Beyrût: Alemi'l-kütüb, 1406.

el-Bâhus, Yusuf b. Abdullah, "Menhecü'l-İmam Hafız Alâüddîn Moğlutay el-Hanefî fî şerhihi li-Sünen'i-İbn Mâce", *el-Mecelletü'l-kırâati ve'l-ma'rife*, 2010, 142-185.

el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü'l-kebir,* I-XI, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1424/2003.

Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâil el-Cû'fî, *el-Kırâati halfe'l-imâm*, Pakistan: el-Mektebetü's-selefiyye, 1400/1980.

el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd, *es-Sıhâh Tâcü'l-lüğa,* I-VI, Beyrût: Dârü'l-ilmi li'l-Melâyîn, 1406/1987.

el-Ebnâsî, Burhaneddîn Ebû İshak, *eş-Şezâ'l-feyyâh min ulûmi İbni's-Salâh,* I-II, Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1418/1988.

Ebû Abdullah Ahmed b. İbrahim, *İkâmetü't-delîl alâ uluvvî rütbeti rivâi'l-ğalîl,* Mısır: Mektebetü İbn Abbâs, 1432/2011.

Ebû Amr Yasir b. Muhammed, *Fadlü'r-rahîmi'l-vedûd tahrîci Sünen-i Ebî Dâvud,* I-XVIII, Suudi Arabistan: Dârü İbni'l-Cevzî, 1434.

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-Isfahânî, *es-Salât*, Medine: Mektebetü ğurabâi'l-eseriyye, 1417/1997.

Emîr es-San'anî, Ebû İbrahîm İzzüddin Muhammed b. el-İmam, *et-Tenvîr Şerhu'l-Câmii's-sağîr*, I-XI, Riyâd:Mektebetü Dârü's-Selâm, 1432/2011.

Emiroğlu, Nagihan, *Türk (Bahrî) Memlükler Döneminde Hadis İlmi,* İstanbul: Timaş Akademi, 2023.

Eymen Fuâd Seyyid, "Kahire", *DİA*, XXIV, 182-191, İstanbul, 2001.

Farâbî, İshâk b. İbrâhîm, *Dîvânü'l-edeb,* I-IV, Kahire: Müntekâ ehli'l-eser, 1974.

el-Ferâhîdî, Ebû Abdirrahmân Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, I-VIII, (y.y.): Dâr ve Mektebetü'l-hilâl, 1431.

el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâ-u Ulûmiddîn,* I-IV, Beyrût:Darü'l-ma'rife, 1431.

el-Ğumârî, Ebü'l-Feyz*, el-Müdâvî li-ileli Câmiü's-sağîr ve şerhayi'l-Münâvî,* I-VI, Kahire: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1996.

Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah, *el-Müstedrek*, I-XI, Suriye: Dârü'l-minhâc, 1439/2018.

Hâkimî, Muhammed b. Mübarek, *el-Atîk musannef câmiu li-fetâva ashâbi'n-nebî,* I-XII, (el-Mektebetü'ş-Şâmile, 1442).

el-Halîmî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Hasan, *el-Minhâc fî şuabi'l-îman*, I-III, Beyrût: Dârü'l-fikr, 1399/1979.

Hamza Muhammed Kasım, *Menârü'l-kârî şerhu muhtasari Sahîhi'l-Buhâri,* I-V, Dımaşk: Mektebetü dâri'l-Beyân, 1410/1990.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *Târihu Bağdâd*, I-XXIV, Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1997/2004.

el-Hererî, Muhammed Emin, *Şerhu Sünen-i İbn Mâce,* I-XVI, Cidde: Dârü'l-Minhâc, 1439/2018.

Hicâzî, Ebû İshâk, *Bezlül ihsan bi-takrîbi Süneni'n-Nesâî,* I-II, Kahire: Mektebetü't-terbiyeti'l-İslâmiyye li-ihyâi't-türâsi'l-İslâm, 1410/1990.

Hind b. Muhammed Salih, "Mevâridü'l-Hafız Moğlutay fî kitâbihi et-Telvîh ilâ şerhi'l-Câmii's-Sahîh", *el-Mecelletü'l-Arabiyyeti li'l-Ulûm ve Neşrü'l-Ebhâs*, 2018, 42-75.

el-Hüseynî, İbn Hamza, *el-Beyân ve't-tarif fi esbâbi vürûdü'l-hadis-i şerîf*, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, t.y.

İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâleddin Yûsuf b. Abdillah, *el-İstîâb fî marifeti'l-ashâb*, I-IV, Kahire: Mektebetü'n-nahdati Mısriyye, 1380/1960.

_____*, et-Temhîd*, I-XIV, Londra: Müessesetü'l-Furkan li't-Türâsi'l-İslâmî, 1439/2017.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferc Cemelüddîn Abdurrahman b. Ali, *Takvîmü'l-lîsân*, y.y., Dârü'l-meârif, 1966.

_____, *el-İlelü'l-mütenâhiye*, I-II, Pakistan: İdâratü'l-ulûmi'l-eseriyye, 1401/1981.

_____, *Tehzîbü Sünen-i Ebî Dâvud* (thk. Nebil b. Nassâr es-Sindî), I-III, Riyâd: Daru Atââti'l İlm, 1440/2019.

İbn Dakîki'l'îd, Ebü'l-Feth Takiyyüddîn Muhammed b. Ali, *el-İmâm fî marifeti hadîsî'l-ahkâm*, I-IV, y.y., Dârü'l-muhakkik li'n-Neşr ve'Tevzi', (t.y).

İbn Fehd, Ebü'l-Kâsım Necmeddin el-Hâşimi el-Mekkî, *Lahzü'l-elhâz bi zeyli tabakati'l-huffaz*, I-V, Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâs, 1347/1929.

İbn Hacer, Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, I-X, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l Arabî, 1416/1996.

_____, *ed-Dürerü'l-kâmine, fî ayâni'l-mieti's-sâmine*, I-IV, Beyrut:Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1417/1997.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Muhallâ bi'l-âsâr,* I-XII, Beyrût: Dârü'l-fikr, 1431.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban el-Büstî, *el-Mecrûhîn,* I-III, Halep: Dârü'l-Vaî, 1396.

İbnü'l-Kattân, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Abdilmelik el-Kutamî, *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâm fî kitâbi'l-ahkâm*, I-VI, Riyâd: Dârü't-tayyibe, 1417/1997.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *Garîbü'l-hadîs*, I- III, Bağdad: Matbaatü'l-âni, 1397.

İbn Seyyidünnâs, Ebü'l-Feth Fethüddîn b. Muhammed el-Ya'merî, *Nefhu'ş-şezî şerhu Câmii't-Tirmizî* (thk. Ebû Câbir el-Ensârî), I-II, Riyâd: Darü's-Sumey'i li'n-Neşr ve't-Tevzi, 1428/2007.

İbn Sîde, Ebü'l-Hasen el-Mürsî, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l- a'zam*, I-XI, Beyrût: Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, 1421/2000.

İbn Sikkît, Ebû Yûsuf Ya'kub b. İshâk, *Kitâbü'l-elfâz*, Beyrût: Mektebetü Lübnan, 1988.

İbn şahin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed el-Bağdâdî, *Nâsihü'l-hadîs ve mensûhihi*, Zerka: Mektebetü'l-menar, 1988-1408.

İbn Yûnus, Ebû Saîd Abdurrahman b. Ahmed el-Mısrî, *et-Târih*, I-II, Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.

İbn Vehb, Ebû Muhammed el-Mısrî, *el-Müsned,* y.y., Dârü't-Tevhîd li-İhyâi't-Türâs, 2007.

Kâdı Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen el-Hemedânî, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, Beyrût: Dârü'l-fârâbî, 1439/2017.

Kandemir, Yaşar, "İbnü'l-Kayserânî", *DİA,* XXI, 109-111, İstanbul: 2001.

el-Karavî, Yusuf b. Abdullah, *el-İ'lâm bi-sünnetihi Muhammed aleyhi efdalü's-salâti ve's-selâm şerhu Sünen-i İbn Mâce li'l-İmam el-Hafız Alâüddîn Moğlutay b. Kılıç el-Bekcerî el-Hanefî -min bidâyeti bâbü'r-ricâl yestaînü alâ vüdûihî feyûsibu aleyhi ilâ*

nihâyeti bâbü'l-vüdû mi'n-en-nevm: Dirâsetü'n ve tahkîkü'n ve tahrîcün, (yüksek lisans tezi, 2018), Câmiati'l-Kasîm Külliyeti'Şeri'a ve'd-Dirâsâtil'l-İslâmiyye.

el-Kürdî, Ebû Üveys, *Silsiletü'l-fevâidi'l-hadîsiyye ve'l-fıkhiyye,* I-XV Mısır: Dârü Mekke, 1442.

Mâruf, Beşşar Avvâd; el-Müslemi, Muhammed Mehdi; ez-Zâmilî, Eymen İbrahim; en-Nûrî, Ebü'l-Meâtî ; Ahmed Abdürrezzad Îyd, *el-Müsnedü'l-musannefetü'l-muallel,* I-XLI Dârü'l-ğarbi'l-İslâmî*, 1434/2013.*

el-Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahman, *Tuhfetü'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf,* I-XIV, Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1403/1983.

Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdullah Alâüddin el-Bekcerî, *el-İ'lâm bi sünnetihi aleyhi's-selam şerhu Sünen-i İbn Mâce*, (thk. Kâmil Uveyda), I- V, Mekke: Mektebetü-Nezzâr, 1999.

_____, *el-İ'lâm*, (thk. Abdullah Muhammed Ali Semmak ile Ali b. İbrahim b. Mustafa), I- III, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2007.

_____, *el-İ'lâm*, (thk. Ebû Abdullah Ahmed b. İbrahim b. Ebî'l-Ayneyn), I- V, Kahire: Mektebetü İbn Abbâs, 1999.

_____, *el-İ'lâm*, (thk. Abdulaziz Muhammed b. el-Macid), I-II, Riyad: Dâru Künûzi-İşbiliyâ,

_____, *ez-Zehrü'l-bâsim fî sîreti Ebi'l-Kâsım,* Dımaşk: Dârü'l-kalem, 1416/1996.

_____, *el-İşâra ilâ sîrati'l-Mustafa*, Dımaşk: Dârü'l-kalem, 1416/1996.

_____, *Men vâfekat künyetühü isme ebîh*, Merkezü'l-mahtûtât ve't-türâs, 1488/1998.

_____, *el-Vâdihü'l-mübîn fî men üstişhide mine'l-muhibbîn*, Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1426/2005.

_____, *Islâhu İbni's-Salâh,* Kahire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1328/2007.

_____, *el-İktifâ fî tenkîhi kitabi'd-Duafâ li'bni'l-Cevzî,* I-III, Kahire: Dârü'l-Ezher, 2009.

_____, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2011.

_____, *et-Telvîh fî şerhi'l-Câmi'is-sahîh li'l-Buhârî,* Dâru atââti'l-ilm, 2025.

_____, *el-İttisâl fî muhtelifi'n-nisbe*, el-Mektebetü'l-Kettâniyye, nr. 4183.

_____, *Hasâisü'n-nebî*, Süleymaniye Kütüphanesi, İbrâhim Efendi, nr. 428/4.

_____, *el-İsâl*, Hizânetü'r-Rabat, nr. 361.

Muhammed b. Mahir el-Mazlûm, Muhammed b. Abdilkerîm, "Teakkubâtü'l-İmam Moğlutay el-İmam et-Tirmizî fî tashîhi'l-ehâdise ve tahsînüha min hilâli şerhihi alâ Süneni'l-İmam İbn Mâce -min bidâyeti'l-kitâb ilâ nihâyeti bâb immâ câe fî mikdârü'l-vüdû-", *Mecelletü'l-Müdevvene*, 2022, 1-525.

el-Muttakî, Ali, *Kenzü'l-ummâl*, I-XVIII, y.y., Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.

el-Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf el-Haddâdî, *Feyzü'l-kadîr,* I-VI, *Mısır: el-Mektebetü't-ticariyyetü'l-Kübrâ, 1356.*

Müslim, Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyrî, *el-Künâ ve'l-esmâ*, I-II, Medine: İmâdetü'l-bahsi'l-ilmî, 1404/1984.

Nebîl el-Basâra, *Enîsü's-sârî tahrîcü ehâdisi Fethi'l-bârî,* I-XI, Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1426/2005.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahya b. Şeref, *el-Minhâc fî şerhi Sahîh-i Müslim*, I-XVIII, Beyrût: Dârü İhyâü't-Türâsi'l-Arabî 1392.

Özkan, Halit, *Memlüklerin Son Asrında Hadis,* İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.

Rubâî, *el-Hasen b. Ahmed, Fethu'l-ğaffâr,* I-IV, Dârü'l-Alemi'l-Fevâid, 1427.

es-Safedî, Salâhuddin Halil b Aybek, *A'yânü'l-asr ve a'vânü'n-nasr,* (thk. Ali Ebû Zeyd, Mahmud Salim Muhammed), I-VI, Beyrut:Dârü'l-fikr, 1418/1998.

Sare İbrahim Ahmed Ali, "el-İsnâdü'l-ceyyid fî şerhi Sünen-i İbn Mâce li'l-Hafız Moğlutay", *Mecelletü Külliyeti'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-Arabiyyeti li'l-Benâti bi'l-İskenderiyye,* 2024, 1155-1241.

Sıbt İbnül'l Acemî, *el-Ḥavâşî ʿalâ Süneni'l-ḥâfiẓ İbn Mâce,* I-V, Riyâd: Dâru Atlasü'l-Hadrâ, 1438/2017.

es-Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Hüsnü'l-muhâdara*, I-II, Mısır: Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabiyye, 1387/1967.

_____, *Zeylü Tabakâti'l-huffâz*, I- V, Beyrût:Dâru kütübi'l-ilmiyye, 1419/1998.

_____, *Misbâhü'z-zücâce alâ Sünen-i İbn Mâce* | I-II, Beyrût:Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2015

_____, *el-Câmiü'l-ehâdîs*, (thk. Ali Cuma), Kahire: Dârü'l-fikr, (t.y.)

eş-Şelâhî, Hâlid b. Dayfullah, *Ravdatü'l-mümti fî tahrîci ehâdisi'l-mürbî,* I-V, Riyâd:Mektebetü'r-rüşd, 1440/2019.

et-Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman, *el-Muʻcemü'l-kebîr*, I-XXV, Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415/1994.

Tahâvî, Şerhu Meâni'l-âsâr, I-V, Beyrût: Âlemü'l-kütüb, 1414/1994.

Topgül, M. Enes, "İbn Mâce'nin es-Sünen'i Üzerine Yazılmış Şerhler", *Hadis Şerh Literatürü II,* (ed. M. Macit Karagözoğlu), İstanbul, İFAV, 2022.

Tozlu, İbrahim, *Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361) ve Hadis İlmindeki Yeri*, (doktora tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, 38-64.

_____, "Özellikleri ve Metodu İtibari ile İbn Mâce'nin İlk Şerhi el-İʻlâm", *Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi,* 2017, 38-64.

Yıldız, Güllü, *Siyer Yazıcılığında Şerh-Hâşiye Geleneği ve Moğultay b. Kılıç'ın (7621361) ez-Zehrü'l-Bâsim Adlı Eseri*, (doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Yusuf Abdulhadi, "Teakkubâtü'l Hâfız Moğlutay ale'l-İmam İbn Mâce fî Sünen'ihi", *Külliyeti'd-dirâsâti'l-İslâmiyye li'l-benîn*, 2025, 451-512.

ez-Zebîdî, Muhammed Murtaza ez *Tahrîcu ehâdîsi İhyâu Ulûmiddîn,* I-VII, Riyâd:Dârü'l-âsıme li'n-neşr, 1408/1987.

ez-Zerkeşî, Bedreddîn, *en-Nüket alâ mukaddime İbni's-Salâh,* (thk. Zeynülâbidin b. Muhammed Belâfrîc), Kahire: Advâü's-selef, 1419/1998.